

Επιστήμη και Κοινωνία: Επιθεώρηση Πολιτικής και Ηθικής Θεωρίας

Τόμ. 16 (2006)

Κοινωνικό κεφάλαιο

Κοινωνικό κεφάλαιο και συλλογική δράση: Επιπτώσεις σε οικονομικές δομές, επιδόσεις και μεταρρυθμίσεις: Η ελληνική εμπειρία

Πάνος Καζάκος

doi: [10.12681/sas.883](https://doi.org/10.12681/sas.883)

Copyright © 2015, Πάνος Καζάκος

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Καζάκος Π. (2015). Κοινωνικό κεφάλαιο και συλλογική δράση: Επιπτώσεις σε οικονομικές δομές, επιδόσεις και μεταρρυθμίσεις: Η ελληνική εμπειρία. *Επιστήμη και Κοινωνία: Επιθεώρηση Πολιτικής και Ηθικής Θεωρίας*, 16, 107-138. <https://doi.org/10.12681/sas.883>

Κοινωνικό κεφάλαιο και συλλογική δράση: επιπτώσεις σε οικονομικές δομές, επιδόσεις και μεταρρυθμίσεις. Η ελληνική εμπειρία.

Πάνος Καζάκος*

Το άρθρο αυτό εξετάζει ζητήματα οικονομικών δομών, επιδόσεων και μεταρρύθμισης στην Ελλάδα προσφεύγοντας στα θεωρητικά πλαίσια του κοινωνικού κεφαλαίου και της συλλογικής δράσης τύπου Olson. Υποστηρίζει ότι παραδοσιακές αξίες και πελατειακοί τρόποι πολιτικής διάδρασης που συνυφαίνονται με αυτές εξηγούν σε σημαντικό βαθμό γιατί, περίπου ως τα τέλη της δεκαετίας του 1960, διογκώθηκε ο τομέας των ανταπασχολουμένων, υπερίσχυσε η μικρή οικογενειακή μορφή επιχείρησης, επικράτησε χαμηλός βαθμός εμπιστοσύνης σε θεσμούς (και στην αγορά!) και το κράτος ανέλαβε μεγάλες παραγωγικές πρωτοβουλίες για να ξεπεράσει τους περιορισμούς της μικροεπιχειρηματικότητας. Μετά τη δεκαετία του 1960, οι παραδοσιακές αξίες και τα πελατειακά δίκτυα ενώθηκαν με ορθολογική δράση οργανωμένων συμφερόντων (και πολιτικών) για να αυξήσουν την πίεση στη δημόσια οικονομία. Το αποτέλεσμα ήταν μια εντυπωσιακή συσσώρευση χρεών και εκτεταμένη προσοδοθηρία. Το καθιερωμένο μοντέλο αντιμετώπιζει σήμερα ένα μεταβαλλόμενο οικονομικό περιβάλλον που απαιτεί από αυτό να προσαρμοσθεί στους περιορισμούς των ανοιχτών αγορών και του ανταγωνισμού.

Όλες σχεδόν οι εκθέσεις διεθνών οργανισμών για την Ελλάδα (και άλλες χώρες), αλλά και τα κείμενα της Τράπεζας της Ελλάδος εδώ και χρόνια,

* Καθηγητής Πανεπιστημίου Αθηνών. Μια αρχική εκδοχή του κειμένου παρουσιάστηκε σε εκδήλωση μετά από πρόσκληση του Τμήματος Μεθοδολογίας, Ιστορίας και Θεωρίας της Επιστήμης (Πανεπιστήμιο Αθηνών) τον Απρίλιο του 2005.

περιγράφουν τις μεταρρυθμιστικές εκκρεμότητες της χώρας σε αγορές εργασίας, ασφαλιστικό, ρυθμιστικό σύστημα κ.λπ. Η σημασία των μεταρρυθμίσεων για την ανάπτυξη δεν αμφισβητείται. Αλλαγές επιβάλλουν, πρώτον, εξωγενείς παράγοντες –οι επιπτώσεις του μεταβαλλόμενου διεθνούς και ευρωπαϊκού περιβάλλοντος– και, δεύτερον, τα σωρευμένα προβλήματα του παρελθόντος. Τα τελευταία προέκυψαν από μονιμότερες πηγές ‘αποτυχιών του κράτους’: από πολιτικούς που παραγνωρίζουν τις μακροχρόνιες συνέπειες στιγμιαίων αποφάσεων και παροχών (σε τεχνική γλώσσα αυτό λέγεται ‘χρονική ασυνέπεια’), από αυτονομημένες γραφειοκρατίες που υπηρετούν δικούς τους στόχους κ.λπ.

Οι μεταβολές στο εξωτερικό μας περιβάλλον και οι πηγές της κρατικής αναποτελεσματικότητας εξωθούν τα προβλήματα ως τις τελευταίες τους συνέπειες, φερ’ ειπείν με τη μορφή μαζικής ανεργίας –από τις μεγαλύτερες στην Ευρώπη των 15– και μιας ολοένα και λιγότερο ανταγωνιστικής παραγωγικής βάσης της χώρας.¹ Πώς εξηγείται η εξέλιξη αυτή; Τι εμποδίζει, καθυστερεί ή αναστέλλει μεταρρυθμίσεις στην Ελλάδα αν παραβλέψουμε ζητήματα γνώσης των προβλημάτων και ικανότητας του πολιτικού προσωπικού να διαχειρίζεται τα πράγματα;

Διαφορετικές θεωρητικές οπτικές, τις οποίες παρακάμπτει συστηματικά η συνήθης αριστερή (Πελαγίδης κ.ά 2005) αλλά και η συντηρητική οπτική, μπορούν να βοηθήσουν να εξηγήσουμε αντιφατικά φαινόμενα της σημερινής (και προηγούμενης) κατάστασης, αν θέλουμε να αποφύγουμε ρηχές αναλύσεις και καταγγελτικές πρακτικές.

1. Κοινωνικό κεφάλαιο: ένας κρίκος στη μεταρρυθμιστική εξίσωση

Η πρώτη είναι γνωστή ως η θεωρία του κοινωνικού κεφαλαίου. Στην έννοια αυτή ενσωματώνονται ισχυρά στοιχεία παράδοσης –για παράδειγμα, οι αξίες στις οποίες στηρίζεται η οικογένεια, η δύναμη των οικογενειακών και συγγενικών δεσμών (των φατριών), οι σχέσεις πατρωνίας στη βάση της οικογένειας και ο κρατισμός ως γενικευμένη συμπεριφορά συνυφασμένη με οικογενειακά προγράμματα ανέλιξης!

Η έννοια του κοινωνικού κεφαλαίου δεν είναι άγνωστη στην ελληνική βιβλιογραφία. Όμως έχει επικεντρωθεί σε πτυχές που δεν θα μας απασχολήσουν εδώ παρά μόνον παρεμπιπτόντως, π.χ. στην ύπαρξη μη κυβερνητικών οργανώσεων (ΜΚΟ) ως θεσμών εθελοντικής συνεργασίας εκτός οικογένειας, αγοράς και κράτους, στις σχέσεις τους με το κράτος κ.λπ. Την αναπτύ-

ξιακή διάσταση ελάχιστοι εξετάζουν.² Στη δική μας ανάλυση, αντίθετα, το ενδιαφέρον εστιάζεται στην ενσωμάτωση της έννοιας στην ανάλυση βασικών χαρακτηριστικών των οικονομικών δραστηριοτήτων και του ίδιου του κράτους.

Με τον όρο κοινωνικό κεφάλαιο εννοούμε την ικανότητα των ανθρώπων να συνενώνουν τις δυνάμεις τους, να συνεργάζονται για κοινούς σκοπούς σε ομάδες και οργανώσεις. Στις αναλύσεις των Putnam, Fukuyama και άλλων η εμπιστοσύνη συνιστά τον πυρήνα, τη βάση του κοινωνικού κεφαλαίου, δηλαδή της ικανότητας για συνεργασία ανάμεσα σε άτομα. Και τα δύο είναι αναγκαίος όρος, ανάμεσα σε άλλα, για την οικονομική αποτελεσματικότητα. Όταν η εμπιστοσύνη περιορίζεται στα όρια της οικογένειας, τότε και υπό ορισμένες συνθήκες έχουμε προβλήματα (Coleman 1988: 95-120, Putnam et al. 1993, Fukuyama 1998: 59 και αλλού).

Η εμπιστοσύνη ορίζεται εδώ ως η πεποίθηση του ατόμου ότι, στη χειρότερη περίπτωση, άλλοι δεν θα του κάνουν ηθελήμενα ή αθέλητα κακό και, στην καλύτερη, ότι θα συμπεριφέρονται σύμφωνα με το συμφέρον του. Στηρίζεται σε κοινωνικές νόρμες και αξίες που ορίζονται ως ευρέως αποδεκτές πεποιθήσεις ή, στη διατύπωση του Fukuyama, 'σε κληρονομημένες ηθικές συνήθειες' (1998: 73, 78-79). Εδώ φαίνεται καθαρά πως η παράδοση υπεισέρχεται στην έννοια του κοινωνικού κεφαλαίου. Η εμπιστοσύνη κάνει, με τη σειρά της, δυνατή την εμπέδωση σταθερών κοινωνικών σχέσεων και είναι η βάση για συλλογική συμπεριφορά και παραγωγική συνεργασία, μολονότι εμπειριέχει ατομικούς κινδύνους (Luhmann 1988).

Αυτά σε γενικό επίπεδο. Στην πραγματικότητα βέβαια η κλίμακα ή το εύρος της εμπιστοσύνης και η ικανότητα συνεργασίας που στηρίζεται σε αυτή διαφέρουν από χώρα σε χώρα, από περιοχή σε περιοχή, από τη μία κοινωνική ομάδα στην άλλη. Οι διαφορετικές και ιστορικά διαμορφωμένες μορφές κοινωνικότητας είναι:

- η οικογένεια,
- οι εθελοντικές ενώσεις εκτός συγγένειας, και
- το κράτος (Fukuyama 1995: 63).

Η πρώτη και η τρίτη πηγαίνουν μαζί.

Σημειώνω εν παρόδω ότι η ανάλυση που στηρίζεται στην έννοια του κοινωνικού κεφαλαίου δεν είναι εν πολλοίς συμβατή με την ορθόδοξη οικονομική θεωρία, βασική παραδοχή της οποίας είναι ότι τα άτομα επιδιώκουν το δικό τους συμφέρον, ότι συμπεριφέρονται απλώς ορθολογικά. Προφανώς, με την παραδοχή αυτή παραβλέπεται ακριβώς ότι ο άνθρωπος είναι 'κοινο-

νικό ζώο' κάνοντας πράγματα που ξεφεύγουν από τις νεοκλασικές παραδοχές της μονήρους μεγιστοποίησης. Δεν εξοβελίζεται η τελευταία, αλλά δεν μονοπωλεί την ερμηνεία της ανθρώπινης συμπεριφοράς (ό.π.: 53, 84-85). Οι αναλύσεις του κοινωνικού κεφαλαίου υποθέτουν ρητά ή σιωπηρά ότι δεν είναι μόνο το 'συμφέρον' [self-interest] της οικονομικής ορθοδοξίας που καθορίζει συμπεριφορές και μορφές συνεργασίας, αλλά και 'κοινές ηθικές αξίες' και η σε αυτές οικοδομούμενη εμπιστοσύνη. Θα επανέλθουμε στο ζήτημα αυτό αργότερα, όταν θα εξετάσουμε τις μεταπολεμικές μορφές συλλογικής δράσης στην Ελλάδα.

Οι προεκτάσεις της έννοιας του κοινωνικού κεφαλαίου για την οικονομία και το κράτος είναι πολλαπλές. Η έννοια προσθέτει έναν ακόμη κρίκο στην εξίσωση της ανάπτυξης που περιλαμβάνει φυσικούς πόρους, θεσμούς δικαίου (ιδιοκτησιακά δικαιώματα), (ίσως) δημοκρατία και, οπωσδήποτε, την όχι τόσο αδράτη χείρα των αγορών. Κάπως απλοποιώντας: όσο περισσότερο εμπιστεύονται οι άνθρωποι αλλήλους, τόσο το καλύτερο για την κοινωνία τους. Θα συνεργάζονται αποτελεσματικότερα μεταξύ τους (και με λιγότερο κόστος). Στην οικονομία η εμπιστοσύνη επιτρέπει την απόκτηση πληροφορησης και τον συντονισμό δραστηριοτήτων για την επιτυχή εκτέλεση έργων, ενώ επηρεάζει και τον τρόπο με τον οποίο οργανώνονται ιδιωτικές (καταρχάς) επιχειρήσεις.

Το ζήτημα των οικογενειακών δεσμών ή και των συστημάτων διευρυνμένης συγγένειας μπορεί να συζητηθεί από διαφορετικές οπτικές γωνίες. Στις αναλύσεις που αναφέραμε η έμφαση είναι στους περιορισμούς της ικανότητας για συνεργασία. Όμως ο οικογενειακός δεσμός μπορεί να ιδωθεί και ως ένα 'κοινωνικό συμβόλαιο αμοιβαίας βοήθειας' που απαντάται συνήθως σε παραδοσιακές αγροτικές κοινωνίες. Σε αυτές ειδικά, συνιστά έναν ανεκτίμητο θεσμό που παρέχει υπηρεσίες (π.χ., ασφάλισης από τις αντιξοότητες της ζωής και αναδιανομής). Επίσης παίζει κρίσιμο ρόλο στους νέους οικονομικούς χώρους (σύγχρονους τομείς) που αναπτύσσουν κοινωνίες σε μετάβαση. Εδώ, όμως, μας απασχολούν πρωτίστως *οι επιπτώσεις της μορφής αυτής κοινωνικότητας και των εγγενών της αξιών σε οικονομικές δραστηριότητες, στον ρόλο του κράτους, στην αποτελεσματικότητα των δημοσίων επιχειρήσεων, στο μέγεθος των ιδιωτικών επιχειρήσεων κ.λπ.*

Η φύση του κοινωνικού κεφαλαίου κάθε κοινωνίας έχει σημαντικές οικονομικές και άλλες επιπτώσεις. Στην ακαδημαϊκή συζήτηση έχουν διατυπωθεί διάφορες υποθέσεις για τις επιπτώσεις αυτές και ειδικότερα για

- το μέγεθος των επιχειρήσεων και το πρότυπο διεθνούς ειδίκευσης ['κοι-

νωνίες με ισχυρούς οικογενειακούς δεσμούς δυσκολεύονται περισσότερο να δημιουργήσουν μεγάλους οικονομικούς θεσμούς και αυτοί οι εξαναγκασμοί ως προς το μέγεθος περιορίζουν τους τομείς της παγκόσμιας οικονομίας στους οποίους μπορούν να δράσουν αυτές οι επιχειρήσεις' (ό.π.: 115)],

- το μέγεθος της παραοικονομίας,
- τον ρόλο και την κλίμακα παρέμβασης του κράτους (ό.π.: 67 κ.ε.),
- το επίπεδο της διαφθοράς,
- τις οικονομικές επιδόσεις γενικά (όπως φαίνεται στην αναφορά της Παγκόσμιας Τράπεζας για την Παγκόσμια Ανάπτυξη, 1997),
- τις οικονομικές επιδόσεις περιφερειών που ευνοούνται από τη ροή πόρων λόγω ΚΠΣ (Paraskevopoulos 2001 και Παρασκευόπουλος 2001)
- τον 'νομικισμό' λόγω του κόστους με το οποίο επιβαρύνει τις οικονομίες (Fukuyama 1995: 62),
- τη δημοκρατική σταθερότητα κ.α. (Coleman 1994: 95-120, Putnam et al. 1993, Fukuyama 1995),
- την 'κοινωνία πολιτών'.³

Πρόσφατη έρευνα της Παγκόσμιας Τράπεζας εξέτασε και το κατά πόσον το 'διευρυμένο οικογενειακό σύστημα' σε περιπτώσεις μετάβασης από παραδοσιακές δομές σε αναπτυσσόμενες οικονομίες της αγοράς μπορεί να παγιδεύσει τα άτομα στη φτώχεια (Hoff and Sen 2005).⁴ Η ανάλυση προσεγγίζει τους οικογενειακούς δεσμούς από τη σκοπιά των ατόμων, αν δηλαδή εμποδίζουν ή ευνοούν την πρόοδό τους και, κατά προέκταση, την πρόοδο της οικονομίας ως όλον. Η ελληνική εμπειρία μάλλον δείχνει ότι το σύστημα αυτό απέτρεψε την παγίδευση των ατόμων στη φτώχεια είτε γιατί λειτούργησε ως γέφυρα ομαδικής (οικογενειακής καταρχάς) μετάβασης από τη φτώχεια σε χώρες με ευκαιρίες (μετανάστευση) είτε γιατί οδήγησε στη διόγκωση του κράτους που τακτοποίησε πολλά οικογενειακά προγράμματα. Η οικογένεια προσάρμοσε, συνεπώς, θεσμούς στις κοινωνικές συνθήκες! Λειτούργησε ως 'διάυλος προόδου' για τα μέλη της, διευκολύνοντας τη μετάβασή τους σε προσοδοφόρες καταστάσεις. Η οικογένεια αναγνώριζε και αναγνωρίζει ότι της ήταν επωφελής η άνοδος ή η επιτυχία μελών της.

Σημαίνουν τα προηγούμενα ότι ειδικά στην Ελλάδα το οικογενειακό σύστημα ενόησε γενικά τις διαδικασίες οικονομικής ανάπτυξης; Σίγουρα αξιολογήσει ευκαιρίες ιδιαίτερα εκτός συνόρων. Αλλά, γενικά, οι εγγενείς του αξίες μάλλον εμπόδισαν ευρύτερες συνεργασίες ή μερικές καλές επιλογές εκ προοιμίου ['coordination failures' –κατά Akerlof], προσφέροντας γόνιμο

έδαφος για αντιπαλότητες, προκαλώντας θεσμικές δυσλειτουργίες (μέσω της πατρωνίας) ή εμποδίζοντας τη λειτουργία των αγορών!

Υποθέτουμε, λοιπόν, ότι στην Ελλάδα (και αλλού) το διαθέσιμο κοινωνικό κεφάλαιο με χαρακτηριστικό του στοιχείο τον οικογενειακό προσανατολισμό, συνυφάνεται με το πελατειακό σύστημα, τη χαλαρότητα των θεσμών και των κανόνων του παιγνιδιού και ένα βολεύον κράτος. Προλείανε εξαρχής το έδαφος για τη διάβρωση τυπικών και εισηγμένων θεσμών. Υποθέτουμε επίσης, ότι όλα αυτά είχαν επιπτώσεις στην οικονομική και πολιτική συμπεριφορά. Το υπάρχον κοινωνικό κεφάλαιο επέδρασε στο πρότυπο οικονομίας και κράτους στην Ελλάδα και σήμερα επηρεάζει τη μάχη της μεταρρύθμισης και προσαρμογής. Σχετίζεται άμεσα αλλά δυσδιάκριτα με επίκαιρα ζητήματα ανταγωνιστικής παραγωγής, καινοτομίας και εξωστρέφειας! Σε άλλη διατύπωση: χωρίς αποτελεσματικούς θεσμούς συνεργασίας (τυπικούς και άτυπους), χωρίς την ικανότητα ή και την ψυχική διάθεση για συνεργασία σε κράτος και οικονομία και μέσα σε ένα γενικευμένο κλίμα δυσπιστίας όλων έναντι όλων, οριακά μόνο μπορούν να αξιοποιηθούν οι ευκαιρίες της εποχής και μένουν οι απειλές! Το αποτέλεσμα είναι μια διάχυτη αμυντική στάση, η απόρριψη κάθε αλλαγής.

Το κοινωνικό κεφάλαιο είναι ένας κρίκος στη μεταρρυθμιστική εξίσωση.

2. Η ελληνική εμπειρία

Έχοντας πει όλα αυτά, μπορούμε τώρα να πενθυμίσουμε μερικά γνωστά εμπειρικά στοιχεία για την Ελλάδα. Συνοπτικά, η χώρα είναι τυπική περίπτωση για τον έλεγχο των θεωριών, στις οποίες αναφερθήκαμε:

- Οι επικρατούντες κοινωνικοί κώδικες ανταποκρίνονται στο πρότυπο των κοινωνιών χαμηλής εμπιστοσύνης και ισχυρών οικογενειακών ή συγγενικών δεσμών·
- η οικονομία, ανάμεσα σε άλλα, κυριαρχείται από μικρές επιχειρήσεις·
- οι μεγάλες ιδιωτικές επιχειρήσεις αποδείχθηκαν προβληματικές·
- στις αγορές εργασίας και στις εργασιακές σχέσεις παρεμβαίνουν έντονα 'προσωπικές σχέσεις' με συνέπειες για την ποιότητα της προσφερόμενης εργασίας (εργασιακό ήθος) και των συνδικαλιστικών διεκδικήσεων, όπως αναφέρει ο Μαραβέγιας (1993: 89-98, 96)·
- η παρουσία του κράτους είναι εκτεταμένη και αναποτελεσματική. Συναφώς
- ο 'δημοσιονομισμός' είναι ενδημικός. Γενικά
- οι οικογενειακοί και συγγενικοί δεσμοί επηρεάζουν τον τρόπο λειτουρ-

γίας των θεσμών και έτσι τις οικονομικές επιδόσεις. *Εξηγούν γιατί οι θεσμοί λειτουργούν διαφορετικά από ό,τι στις (βορειο)ευρωπαϊκές χώρες.*

Επιπλέον η 'κοινωνία πολιτών' δεν είναι αναπτυγμένη,⁵ οι κανόνες του παιγνιδιού ασαφείς και μονίμως αμφισβητούμενοι, οι δικαστικές εμπλοκές χωρίς τέλος (με ανάλογο κόστος) κ.λπ.

Το ζήτημα της κοινωνικότητας στην Ελλάδα είναι παλαιό. Θα μπορούσε κανείς να μεταφέρει στην ελληνική κοινωνία ως έχουν ολόκληρες τις σχετικές με την κοινωνικότητα περιγραφές της νοτιοϊταλικής κοινωνίας, μολονότι οι ομοιότητες έχουν όρια λόγω της σημασίας του εμπορίου στην ελληνική και της ανυπαρξίας ενός δυναμικού υπέρτερου εσωτερικού οικονομικού κέντρου.

2.1. Ιστορικές ρίζες

Η ιστορική έρευνα για το νεοελληνικό κράτος έχει επισημάνει ποικιλοτρόπως την επίδραση βασικών αξιών στην οικονομική και κρατική δομή.

Εξαρχής υπήρξε οξύτατη ένταση ανάμεσα σε εισαγόμενο 'επίσημο σύστημα διακυβέρνησης' με τους χαρακτηριστικούς του τυπικούς θεσμούς, από τη μια μεριά, και στο 'ανεπίσημο σύστημα διακυβέρνησης', από την άλλη, που είχε διαμορφωθεί ιστορικά και αποδείχθηκε ανθεκτικό στον χρόνο (αν και με προσαρμογές) και επιβιώνει ακόμη αν και εξασθενημένο ή έστω πιεζόμενο από τις νέες συνθήκες. Πρόκειται για την ένταση ανάμεσα στα τυπικά χαρακτηριστικά του πολιτεύματος και τον πραγματικό τρόπο λειτουργίας του.

Χαρακτηριστικοί θεσμοί του επίσημου συστήματος διακυβέρνησης ήταν: η συγκεντρωτική διοίκηση που θα έπρεπε να λειτουργεί αμερόληπτα και να υποκαταστήσει τοπικές εξαρτήσεις στο πλαίσιο της προσπάθειας για εγκαθίδρυση ενός ενιαίου κράτους, ένα ενιαίο δικαίκο σύστημα που περιόριζε τον σχετικό ρόλο της εκκλησίας, ένα κεντρικό φορολογικό σύστημα χωρίς τη διαμεσολάβηση ενδιάμεσων τοπικών παραγόντων που φυσικά αποσπούσαν μέρος των εσόδων, η κατάργηση των ατάκτων που κατά κανόνα είχαν συνδέσεις με τοπικούς παράγοντες της δημόσιας ζωής κ.ά. Αυτό το σύστημα επιχείρησε να καθιερύσει ο Καποδίστριας, η Αντιβασιλεία και, παρά τους συμβιβασμούς της, η βασιλεία.

Το σύστημα βρέθηκε όμως αντιμέτωπο με μια κοινωνία που είχε ισχυρά παραδοσιακά χαρακτηριστικά και άτυπα στηρίγματα.⁶ Σε αυτή την κοινωνία, θεμελιακή κοινωνική, οικονομική και πολιτική μονάδα ήταν η *οικογένεια*. Η

οικογένεια και η κοινότητα και οι σχέσεις του ατόμου με αυτές ήταν επιβιώσεις παλαιότερων κοινωνιών και συνδέονταν με τον αγροτικό-πατριαρχικό πρότυπο της ελληνικής παραδοσιακής κοινωνίας (Pollis 1977). Η νομιμοφροσύνη απέναντι στην οικογένεια είχε αναχθεί σε απαράβατη αρχή!

Επίσης, το τοπικό σύστημα 'διαπλοκής' –για να χρησιμοποιήσω έναν επίκαιρο όρο– στηριζόταν στην οικογένεια, κατά τη διατύπωση των Πετροπούλου/ Κουμαριανού (1982: 66):

Κάθε ευρύτερη ένωση οικογενειών –κοινωνικά ισοτίμων– από τις οποίες η καθεμιά είχε τις δικές της εξαρτημένες ομάδες και 'πελατείες' μπορούσε να αναζητεί την 'προστασία' μιας οικογένειας ισχυρής λόγω πλούτου, κύρους και εξαιτίας κάποιας σημαντικής δημόσιας θέσεως την οποία κατείχε. Αυτό το είδος της ενώσεως, που περιοριζόταν ιδίως σε τοπικά πλαίσια, μπορεί να ονομασθεί 'φατρία'.

Στην οικογένεια επίσης στηριζόταν η οικονομική δομή (ό.π.: 63, 64).

Στην κατακερματισμένη με τον τρόπο αυτό ως προς την εσωτερική της δομή κοινωνία εκείνη, η *προστασία* διατηρήθηκε ή και ενδυναμώθηκε ως στοιχείο του ανεπίσημου συστήματος. Κύριο χαρακτηριστικό της ήταν η εξάρτηση του τύπου 'προστάτης-πελάτης'. Το ανεπίσημο αυτό σύστημα

αναζήτησε και βρήκε στις καινοτομίες του επίσημου συστήματος νέους τρόπους, που όχι μόνο του επέτρεψαν να επιβιώσει, αλλά και να ενισχυθεί. [...] Οι παραδοσιακές ηγετικές ομάδες στάθηκαν ικανές να εκμεταλλευθούν τις καινούριες επίσημες δομές του πολιτεύματος για να εξυπηρετήσουν το σύστημα της πελατείας (ό.π.: 26, 27).

Έχει υποδειχθεί ότι γενικά κάθετα δίχτυα του τύπου *πάτρωνας-πελάτης* δεν μπορούν να υποβασιάζουν την κοινωνική εμπιστοσύνη και τη συνεργασία, ότι μάλλον διαβρώνουν τις δυνατότητες για οριζόντια οργάνωση και αλληλεγγύη και είναι, όταν διαχέονται, δυσμενής όρος για καλή διακυβέρνηση (Putnam et al. 1993: 174 κ.ε.).

Η πολιτική ήταν προέκταση της οικογενειακής δραστηριότητας και της φατριάς, δηλαδή ένας τρόπος βιοπορισμού μέσω του κρατικού χορβανά (Πετροπούλου/ Κουμαριανού 1982: 65).

Σε ένα τέτοιο πλαίσιο, όπως γράφει η Pollis τα άτομα ζουν πολύ περισσότερο κάτω από την πίεση του ομαδικού ελέγχου παρά εσωτερικευμένων αξιών και κανόνων. Δεν έχουν 'ηθική συνείδηση' με την έννοια ότι απορρίπτουν την ανάληψη ευθύνης για τις πράξεις και τις ασυνέπειές τους. Ο Robert Putnam αναφερόμενος στην ιταλική εμπειρία προσφεύγει επίσης στον όρο 'οικογενειακός αμοραλισμός'. Αυτό σημαίνει ότι κυριαρχεί η 'αναξιοπιστία' και λείπει το ήθος στην εργασία των ιδιωτών ή των δημόσιων

λειτουργιών. Η ευθύνη των πράξεων και των παραλείψεων καλύπτεται από το δίκαιο των προσωπικών σχέσεων, που μετατρέπονται σε πελατειακές όταν πρόκειται για σχέσεις με την πολιτική εξουσία και το κράτος (Μαραβέγιας 1993: 92-93).

Η Βασιλική Γεωργιάδου εισάγει σχετικά τον όρο ‘φισκαλισμός’ [Fiscalism]. Κάπως συνοπτικά εννοεί ότι οι παραδοσιακές ηγετικές ομάδες διατήρησαν τα πρότυπα δημοσιονομικής συμπεριφοράς της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και, μετά από αρχικές εντάσεις, κατάφεραν να υποκαταστήσουν τις βάσεις δημοσιονομικής-φορολογικής οικειοποίησης που κατείχαν στο οθωμανικό καθεστώς με νέες πηγές εισοδημάτων μέσω του νέου κεντρικού κράτους. Στο νέο επίσημο τυπικό πλαίσιο διατηρήθηκαν τα πρότυπα συμπεριφοράς και οι αξίες της παραδοσιακής κοινωνίας και το διαπότισαν. Οι ηγετικές ομάδες μετέτρεψαν το κράτος σε πεδίο άσκησης οικογενειακής πολιτικής και μέσο οικονομικής αναπαραγωγής. Ενδιαφέρονταν για τις προσόδους (‘ράντες’) που μπορούσε να αποφέρει η άσκηση εξουσίας στο νέο πλαίσιο (Georgiadiou 1991: 194-195). Είχαν άλλωστε τις σχετικές ιστορικές εμπειρίες, γιατί πριν από την Επανάσταση ασκούσαν τοπικές, άρα κατακερματισμένες χωρικά διοικητικές-γραφειοκρατικές και φοροεισπρακτικές λειτουργίες.

Το αποτέλεσμα ήταν η διόγκωση του κράτους και η υστέρηση της ιδιωτικής οικονομίας –ο ‘κρατικός γιγαντισμός’ (ό.π.: 129 και 150).

Σε ιδεολογικό επίπεδο εμφανίζονται οι αντιλήψεις της ‘ελληνικότητας’, δηλαδή ουσιαστικά τα ιδεολογήματα που προβάλλουν ρομαντικά και εξιδανικευμένα χαρακτηριστικά του παρελθόντος (της παραδοσιακής κοινωνίας) και τα αντιτάσσουν στα εισαγόμενα θεσμικά πρότυπα, στον μιμητικό και ξεκομμένο από τις υποκείμενες κοινωνικές δομές ‘ορθολογιστικό εκσυγχρονισμό’. Αυτό δεν συνέβη μόνο στην Ελλάδα αλλά π.χ. και στην Ισπανία όπου αναδύθηκαν οι αντιλήψεις της *Isrpanidad* (Τσουκαλάς 1983, Κοντογιώργης 1977: 37- 48, 45).

2.2. Το κοινωνικό κεφάλαιο μετά τον πόλεμο

Οι ιδιαιτερότητες του κοινωνικού κεφαλαίου στην Ελλάδα σε σχέση με δυτικά πρότυπα, παρά τις μεταβολές που στο μεταξύ επήλθαν στην οικονομική δομή της χώρας, εμφανίζουν σύμφωνα με τις περισσότερες εκτιμήσεις μια *αξιοσημείωτη επιμονή και συνέχεια*. Υπάρχουν πολλοί τρόποι να προσεγγίσει κανείς το ζήτημα των *κυριάρχων αξιών*, αλλά και των εσωτερικών διαφοροποιήσεων στην ελληνική κοινωνία. Ο Κ. Τσουκαλάς υποστηρίζει

μετά τη δικτατορία, ότι στη χώρα το κοινωνικό υποκείμενο –αυτός είναι ο όρος που χρησιμοποιεί– παραμένει τις πιο πολλές φορές ακόμη η οικογένεια (όχι το άτομο). Τα άτομα δεν μπορούν να αναπτύξουν μια καθαρή ταξική θέση ούτε έναν ορθό λόγο ως πολίτες, αλλά βρίσκονται εγκλωβισμένα σε ένα διάχυτο δίκτυο σχέσεων και υποχρεώσεων' (Τσουκαλάς 1997). Οι παρατηρήσεις αυτές αναδεικνύουν καθαρά τη διαφορά συμπεριφοράς του ατόμου στην Ελλάδα σε σχέση με το δυτικό άτομο. Συγκρίνοντας τη χώρα με εμπειρωμένες φιλελεύθερες δημοκρατίες με οικονομία της αγοράς, ο Τσουκαλάς επιρρίπτει στους Έλληνες μειωμένη 'συλλογική συνείδηση', προβληματική στάση έναντι του νόμου και νοοτροπία 'τζαμπατζήδων' [free riders]. Ουσιαστικά υποστηρίζει ότι στην Ελλάδα ο φιλελευθερισμός παρεξηγήθηκε. Η Ελλάδα, γράφει, 'ουδέποτε έγινε καθ' ολοκληρίαν σύγχρονη χώρα'. Εισήγαγε μεν καπιταλισμό στην οικονομία, αλλά χωρίς τις 'κανονιστικές δεσμεύσεις και συμπεριφορές' που τον χαρακτήριζαν (Τσουκαλάς 1993: 20 κ.ε.). Το αποτέλεσμα είναι να συναντούν ισχυρή αντίσταση μεταρρυθμίσεις που είναι απαραίτητες για τον εκσυγχρονισμό της χώρας, το κράτος να λειτουργεί 'ως ένας επιλεκτικός, αλλά και εξαιρετικά σημαντικός μηχανισμός για μεταβίβαση προσόδων σε σημαντικά τμήματα του πληθυσμού'. Και ακόμη:

Σε μεγάλο βαθμό, το πάνδημο σύνθημα του 'εκδημοκρατισμού' αντιστοιχούσε σε αιτήματα παγίωσης και επέκτασης των μηχανισμών οι οποίοι παρέχουν προστασία, ασφάλεια και απασχόληση (ό.π.: 46).

Ο Τσουκαλάς αποδίδει ορισμένα φαινόμενα όπως το σύνδρομο του λαθρεπιβάτη (των 'τζαμπατζήδων' στην ορολογία του) και την προσοδοθηρία μόνο στις παραδοσιακές αξίες. Αν και αυτές παίζουν σημαντικό ρόλο, μια πληρέστερη εξήγηση πρέπει, όπως θα δούμε πιο κάτω, να τις συσχετίσει και με *ορθολογικές συμπεριφορές* που δεν επηρεάζονται από την οικογένεια και συναντώνται ακριβώς στις δυτικές χώρες τις οποίες η ανάλυσή του χρησιμοποιεί ως μέτρο σύγκρισης και (σιωπηρά) ως πρότυπο!

Πάντως στην ίδια λογική επιχειρηματολογεί, όπως σημειώσαμε, και η Pollis: στην ελληνική κοινωνία τα άτομα δρουν πολύ περισσότερο κάτω από την πίεση κοινωνικού (ομαδικού) ελέγχου παρά εσωτερικευμένων αξιών και γενικής ισχύος κανόνων, δεν έχουν 'ηθική συνείδηση', δεν δεσμεύονται από τον νόμο, επικρατεί η αναξιοπιστία και λείπει το ήθος στην εργασία των ιδιωτών ή των δημοσίων λειτουργών. Γενικεύοντας μπορούμε να πούμε ότι ο διάχυτος αμοραλισμός οδηγεί στη θεσμική χαλαρότητα που χαρακτηρίζει την ελληνική κοινωνία.

Παλαιότερες μελέτες επίσης έτειναν να αναδειξουν τη σημασία του παραδοσιακού κοινωνικού κεφαλαίου ειδικότερα για την ελληνική επιχειρηματικότητα μετά τον πόλεμο.⁷

Τέλος, κοινωνιολογικές έρευνες σχετικά με τη δομή και λειτουργία της ελληνικής οικογένειας τείνουν να επιβεβαιώσουν την αντοχή βασικών χαρακτηριστικών της οικογένειας στη σημερινή Ελλάδα σε αντίθεση με πολλές υποθέσεις για την κρίση ή τη διάλυση και τον προβλεπόμενο 'θάνατό' της, που μάλλον οφείλονται σε εννοιολογικές συγχύσεις. Αναμφίβολα αλλαγές επήλθαν και αποτυπώνονται στην αύξηση του ποσοστού των μονογονεϊκών οικογενειών και των διαζυγίων, στον ρόλο της γυναίκας και άλλα φαινόμενα. Όμως, από λειτουργική άποψη, το ελληνικό σύστημα οικογένειας εξακολουθεί να διατηρεί βασικά ψυχολογικά χαρακτηριστικά της 'εκτεταμένης οικογένειας' που είχε αναπτυχθεί στον αγροτικό χώρο. Αυτή η συνέχεια αποτυπώνεται με τη σειρά της στις πυκνές σχέσεις ανάμεσα σε συγγενείς στην ευρύτερη οικογένεια (στην Αθήνα π.χ. εμφανίζεται το φαινόμενο να συγκεντρώνονται συγγενείς στην ίδια συνοικία!) και αλληλέγγυες συμπεριφορές και αξίες. Μάλιστα, οι νέοι μπορεί να απορρίπτουν το παλαιότερο 'ιεραρχικό μοντέλο', όχι όμως άλλες παραδοσιακές αξίες της εκτεταμένης οικογένειας όπως είναι η αλληλοβοήθεια, ο σεβασμός, οι αμοιβαίες υποχρεώσεις κ.λπ.⁸

Έχοντας πει όλα αυτά, μπορούμε τώρα να επιστρέψουμε σε μερικές από τις υποθέσεις που αναφέραμε νωρίτερα. Συνοπτικά, η χώρα είναι τυπική περίπτωση για τον έλεγχο των θεωριών και ειδικότερων υποθέσεων εργασίας για τις επιπτώσεις του κοινωνικού της κεφαλαίου.

3. Επιλεγμένοι δείκτες

3.1. Κοινωνικό κεφάλαιο και επιχειρηματικότητα

Ακόμη και σήμερα οι μεγάλες ελληνικές βιομηχανικές επιχειρήσεις είναι οικογενειακά ελεγχόμενες τόσο από πλευράς ιδιοκτησίας όσο και διεύθυνσης, μολονότι τείνουν να εισάγουν νέες μορφές επιχειρηματικότητας και να στηρίζονται σε επαγγελματίες διευθυντές.

Υπάρχουν όμως και άλλα φαινόμενα στα οποία αντικατοπτρίζεται ο τύπος του κοινωνικού κεφαλαίου της χώρας. Γενικά, η ελληνική επιχείρηση είναι μικρομεσαία και νανώδης. Σε όλους τους τομείς –αγροτικό, βιομηχανία, κατασκευές, υπηρεσίες– πάνω από το 90% των επιχειρήσεων απασχο-

λούν 1-4 άτομα (βλ. Πίνακα 1). Αυτό είναι αποτέλεσμα και του οικογενειακού της χαρακτήρα.

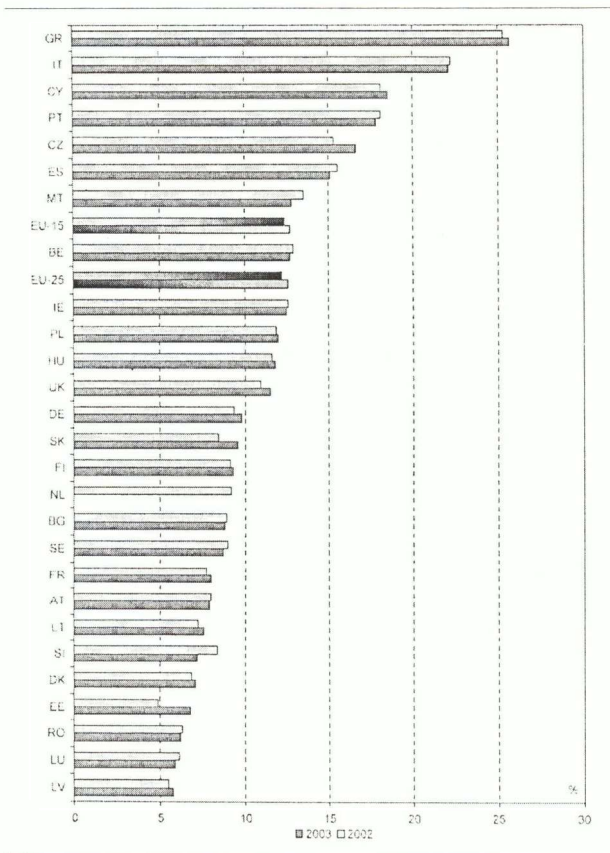
Πίνακας 1.
Ποσοστιαία κατανομή επιχειρήσεων κατά μέγεθος απασχόλησης, 2002

Αριθμός απασχολουμένων	Ελλάδα ⁽¹⁾	Ε.Ε.-7 ⁽²⁾
	Ιδιωτικός μη αγροτικός τομέας	Ιδιωτικός μη αγροτικός τομέας
0-4	9,9	89,2
5-9	2,1	5,4
10-19	1,0	2,4
20+	1,0	2,4
	Βιομηχανία	Βιομηχανία
0-4	90,4	74,0
5-9	4,3	10,6
10-19	2,5	7,8
20+	2,8	7,6
	Κατασκευές	Κατασκευές
0-4	97,7	86,6
5-9	1,1	7,1
10-19	0,5	3,8
20+	0,7	2,5
	Υπηρεσίες	Υπηρεσίες
0-4	96,5	92,3
5-9	1,9	4,3
10-19	0,9	1,9
20+	0,7	1,5

(1) Τα στοιχεία για την Ελλάδα είναι του 2002. (2) Ε.Ε.-7: Δανία, Ισπανία, Ιταλία, Λουξεμβούργο, Ολλανδία, Σουηδία και Φινλανδία-στοιχεία για το 2001. Πηγή: Νικολίτσα, Δάφνη, 'Κατά κεφαλή εισόδημα, παραγωγικότητα και συμμετοχή στην αγορά εργασίας: οι εξελίξεις στην ελληνική οικονομία', στο Τράπεζα της Ελλάδος *Οικονομικό Δελτίο*, τ. 25, Αύγουστος 2005, σελ. 53.

Ενδιαφέρον έχει επίσης ότι η Ελλάδα είναι η χώρα με τον μεγαλύτερο βαθμό αυτοαπασχόλησης. Το 2003 η αυτοαπασχόληση ως ποσοστό του συνολικού εργατικού δυναμικού σε βιομηχανία και υπηρεσίες (εκτός αγροτικού τομέα, δηλαδή) ανερχόταν σε 12.6% για την Ε.Ε.-25 και σε 12.7% στην Ε.Ε.-15. Στην Ελλάδα ξεπερνούσε το 25% για το ίδιο έτος (βλ. και γράφημα). (Commission of the ECs 2004).

Γράφημα 1. Ανταπασχολούμενοι ως % του πληθυσμού που απασχολείται στη βιομηχανία και τις υπηρεσίες (2002-2003)

Σημείωση: ο μέσος όρος της Ε.Ε. για το 2003 δεν περιλαμβάνει την Ολλανδία.

Πηγή: Eurostat 92004). *Community Labour Force Survey - spring results*

- Επιπλέον, πρόσφατη έρευνα αναδείχνει ότι η ελληνική επιχειρηματικότητα
- είναι σε μεγάλο βαθμό προσανατολισμένη σε προϊόντα και υπηρεσίες που απευθύνονται στον τελικό καταναλωτή παρά σε άλλες επιχειρήσεις·
 - υστερεί σε καινοτομία, που είναι άλλωστε βασικό χαρακτηριστικό μιας δυναμικής οικονομίας (η καινοτομία χαρακτηρίζει σχετικά μεγάλες επιχειρήσεις)· επίσης
 - κατά μέσον όρο, ο Έλληνας ‘επίδοξος’ επιχειρηματίας φαίνεται ότι δεν επιδιώκει τη συνεργασία (IOBE 2004).

Ειδικά η ροπή για συνεργασία αντικατοπτρίζεται όχι μόνο στο μέγεθος των νεοϊδρυθέντων επιχειρήσεων, αλλά και γενικά στο μέσο μέγεθος των ελληνικών επιχειρήσεων και στα υπανάπτυκτα συνεργατικά δίκτυα.⁹

Το θέμα εντάσσεται εμφανώς στη γενικότερη συζήτηση για το ‘κοινωνικό κεφάλαιο’ στη χώρα.¹⁰ Υποστηρίζω, λοιπόν, ότι οι ισχυροί δεσμοί της οικογένειας και η με αυτούς συνυφασμένη διάχυτη δυσπιστία έναντι άλλων, ενώ δεν επιτρέπουν ευρύτερες δικτυώσεις, οδηγούν σε έναν τύπο οικογενειακής επιχείρησης που χρειάζεται την κρατική συνδρομή για να καταστήσει βιώσιμες τις πρωτοβουλίες του. Στην Ελλάδα οι δραστηριότητες ατόμων και επιχειρήσεων κινήθηκαν γύρω από τον άξονα οικογένεια-κράτος και επηρέασαν τον ρόλο του κράτους. Στην Έκθεση για την Ανταγωνιστικότητα του 2003 που εγκρίθηκε από τους κοινωνικούς εταίρους υποστηρίχθηκε μάλιστα ότι ‘η εξατομικευμένη προσέγγιση της επιχειρηματικότητας’ συγκρατεί τις κρατικές πολιτικές στήριξης στη λογική της επιδότησης του κόστους.¹¹

3.2. Χαμηλή εμπιστοσύνη στους σύγχρονους θεσμούς.

Η εμπιστοσύνη στους θεσμούς θεωρείται γενικά καλός δείκτης του κοινωνικού κεφαλαίου σε μια χώρα. Η εμπιστοσύνη αυτή επηρεάζεται βέβαια η ίδια από τη λειτουργία των θεσμών, αλλά εδώ, καθ' υπόθεση, υπέχει ρόλο ανεξάρτητης μεταβλητής. Η εμπιστοσύνη που σταματά στα όρια της οικογένειας και καταλήγει στον προαναφερθέντα οικογενειακό αμοραλισμό, δεν μπορεί παρά να συνεπάγεται

(α) μονιμότερη αμφισβήτηση των θεσμών κατά τον βαθμό που αυτοί υπηρετούν οικογενειακά προγράμματα και

(β) χάσμα ανάμεσα σε επίσημους στόχους και πραγματική λειτουργία τους.

Στην Ελλάδα, η εμπειρική έρευνα έχει δείξει ότι

(α) ο βαθμός εμπιστοσύνης στη δημόσια διοίκηση είναι εξαιρετικά χαμηλός (όπως άλλωστε και στην Ιταλία), πολύ κάτω του μέσου όρου της Ε.Ε.,

(β) το ίδιο ισχύει για την πολιτική, τους πολιτικούς και τους τυπικούς θεσμούς πολιτικής διαμεσολάβησης (κοινοβούλιο, συνδικάτα, κόμματα), ενώ από την άλλη μεριά

(γ) οι Έλληνες εμπιστεύονται παραδοσιακούς θεσμούς, όπου επικρατεί η ιεραρχική μορφή οργάνωσης, όπως ο στρατός, η εκκλησία και η αστυνομία.

Τα αποτελέσματα των σχετικών δημοσκοπήσεων αναδεικνύουν σε 'συντριπτικά δεσπόζουσα' την τάση της βαθιάς δυσπιστίας έναντι μοντέρνων θεσμών, που αρθρώνουν τη σχέση των πολιτών με το πολιτικό σύστημα, ασκώντας κρίσιμες λειτουργίες διαμεσολάβησης.¹²

3.3. Χαμηλή εμπιστοσύνη και παραοικονομία!

Μια ιδιαίτερη πτυχή του ίδιου προβλήματος είναι η εκτεταμένη παραοικονομία –η παράκαμψη συγκεκριμένων θεσμών και κανόνων. Το κράτος είναι πανταχού παρόν χωρίς αυτό να σημαίνει ότι ελέγχει πραγματικά την οικονομία (βλ. Πίνακα 2).

Πίνακας 2

Το μέγεθος της παραοικονομίας σε επιλεγμένες χώρες του ΟΟΣΑ

Χώρες-μέλη του ΟΟΣΑ	Μέγεθος Παραοικονομίας (% ΑΕΠ) ¹³					
	M.O. 1989/90	M.O. 1994/95	M.O. 1997/98	M.O. 1999/2000	M.O. 2001/2002	M.O. 2002/2003
Γαλλία	9,0	14,5	14,9	15,2	15,0	14,8
Ελλάδα	22,6	28,6	29,0	28,7	28,5	28,3

Χώρες-μέλη του ΟΟΣΑ	Μέγεθος Παραοικονομίας (% ΑΕΠ) ¹³					
	Μ.Ο. 1989/90	Μ.Ο. 1994/95	Μ.Ο. 1997/98	Μ.Ο. 1999/2000	Μ.Ο. 2001/2002	Μ.Ο. 2002/2003
Μ. Βρετανία	9,6	12,5	13,0	12,7	12,5	12,3
Ιρλανδία	11,0	15,4	16,2	15,9	15,7	15,5
Ιταλία	22,8	26,0	27,3	27,1	27,0	26,2
Πορτογαλία	15,9	22,1	23,1	22,7	22,5	22,3
Ισπανία	16,1	22,4	23,1	22,7	22,5	22,3
Μη σταθμισμένοι Μ.Ο. χωρών-μελών του ΟΟΣΑ	13,2	15,7	16,7	16,8	16,7	16,4

Πηγή: Schneider & Klinglmaier 2004

3.4 Διαφθορά στο δημόσιο

Ένα άλλο μέτρο για το κοινωνικό κεφάλαιο μιας χώρας είναι αναμφίβολα η διαφθορά. Σε γενικές γραμμές η διαφθορά στον δημόσιο τομέα μπορεί να οριστεί ως η

παρεκκλίνοσα από τους κανόνες συμπεριφορά ενός αξιωματούχου ή εντολοδόχου, ο οποίος απαιτεί ανεπίτρεπτη αντιπαροχή για μια νόμιμη ή προζύπτιουσα κατόπιν παραβάσεως των υπηρεσιακών καθηκόντων, υπηρεσιακή ενέργεια.¹⁴

Είναι, τρόπον τινά, κοινότοπη η άποψη ότι ο διοικητικός κρατικός μηχανισμός αποτελεί αντανάκλαση του κοινωνικού γίγνεσθαι.

Οι αιτίες του φαινομένου είναι σύνθετες και έχουν εν πολλοίς ιστορικές ρίζες.¹⁵ Η διαφθορά έτεινε να πάρει ανεξέλεγκτες διαστάσεις με την απότομη και άναρχη διόγκωση του κράτους στη δεκαετία του 1980.¹⁶

Η μέτρηση της κλίμακας του φαινομένου σε συγκριτική οπτική και η εξέλιξη του γίνεται τόσο από την Transparency International (Πίνακας 3) όσο και από άλλους φορείς. Οι δείκτες διαφθοράς βαρύνονται με μεθοδολογικές αμφιβολίες. Η πρόσφατη έκθεση της TI κατατάσσει τη χώρα στην πρώτη θέση ανάμεσα στα παλαιά 15 κράτη μέλη της Ε.Ε. (Transparency International 2004). Στην ίδια εκτίμηση καταλήγει και το WEF (World Economic Forum 2004). Στην Ελλάδα, το 11% των πολιτών αναφέρει ότι οι ίδιοι ή κάποιο μέλος της οικογένειάς τους αναγκάστηκαν να δωροδοκήσουν εντός των τελευταίων 12 μηνών, ποσοστό διπλάσιο από εκείνο της Βουλγαρίας ή της Τουρκίας (Transparency International 2004). Επίσης, σε άλλη έρευνα, περίπου οι μισοί Έλληνες κατέθεταν ότι έχουν δώσει 'φακελάκι' τουλάχιστον μία φορά προκειμένου να προωθηθεί προσωπική τους υπόθεση, είτε γιατί πιστεύουν ότι διαφορετικά δεν θα τελειωνε ποτέ, γιατί τους το ζήτησαν, από φόβο μην τους βλάψουν είτε για άλλους λόγους. Μερικοί,

μάλιστα, το θεώρησαν υποχρέωση.¹⁷ Εκείνο που μας διαφοροποιεί από άλλες χώρες είναι η άμεση, προσωπική εμπλοκή σε διαδικασίες ‘μικρο-διαφθοράς’, αδιανόητη για μεγάλο αριθμό ευρωπαίων πολιτών.

Η διαφθορά δεν μπορεί να αποδοθεί *ευθέως* στις παραδοσιακές αξίες. Μάλλον θα πρέπει να ιδωθεί ως προϊόν ορθολογικών συμπεριφορών. Αλλά οι τελευταίες αναπτύσσονται σε ένα χαλαρό θεσμικό πλαίσιο που έχει ιστορικά επηρεασθεί από παραδοσιακές αξίες και συμπεριφορές. Με απλά λόγια η εικαζόμενη αλυσίδα έχει ως εξής: παραδοσιακές αξίες → χαλαροί θεσμοί → διαφθορά.

Πίνακας 3. Δείκτης Διαφθοράς TI (επιλεγμένες χώρες)

Κατάταξη χώρας	Χώρα	2004, Βαθμός CPI
1	Φινλανδία	9,7
3	Δανία	9,5
6	Σουηδία	9,2
8	Νορβηγία	8,9
10	Ολλανδία	8,7
11	Ηνωμένο Βασίλειο	8,6
13	Αυστρία	8,4
15	Γερμανία	8,2
17	Βέλγιο	7,5
	Ιρλανδία	7,5
22	Γαλλία	7,1
	Ισπανία	7,1
27	Πορτογαλία	6,3
36	Κύπρος	5,4
42	Ουγγαρία	4,8
	Ιταλία	4,8
49	Ελλάδα	4,3
	Σουρινάμ	4,3
51	Τσεχία	4,2

Πηγή: Transparency International.

4. Ο δεύτερος κρίκος: ο homo economicus των ‘συντεχνιών’ (και της πολιτικής)

Όμως, την οικονομική εξέλιξη και τη μεταρρυθμιστική προοπτική προσδιόρισαν και προσδιορίζουν και άλλοι παράγοντες εκτός από τον χαρακτήρα του κοινωνικού κεφαλαίου. Από αυτούς ξεχωρίζουμε εδώ την ‘ορθολογική’

συλλογική και, επί το απλούστερον, συντεχνιακή δράση πέρα από συγγένειες.

4.1 Η θεωρία της συλλογικής δράσης.

Η θεωρία της συλλογικής δράσης [collective action] παραπέμπει γενικά σε μια διαφορετικού τύπου οργάνωση συμφερόντων και συνενώσεων από εκείνη του παραδοσιακού κοινωνικού κεφαλαίου (της οικογένειας). Δεν στηρίζεται πρωτίστως στην οικογένεια (αν και οι οικογενειακές στρατηγικές διεισδύουν και εδώ), αλλά στο ίδιο το συμφέρον των ατόμων. Και δεν έχει πολλή σχέση με ταξικές, οριζόντιες διεκδικήσεις όπως εκείνες που έθεται τα συνδικάτα παλαιότερα. Είναι εμφανέστερη στη δημόσια σφαίρα. Μια επίπτωση παρατηρούμε στο λεγόμενο κοινωνικό κράτος: σε αυτό οι παροχές δεν προκύπτουν από κάποιες γενικότερα αποδεκτές αξίες ή κριτήρια, αλλά από τη σχετική δύναμη που έχουν οι οργανωμένες ομάδες στην πολιτική διαδικασία. Το αποτέλεσμα είναι το 'κράτος-καρδάρα' του James Buchanan.

Τα προηγούμενα συνιστούν μέρος της ευρύτερης θεωρίας της ορθολογικής επιλογής που αφιερώνεται στην εξήγηση και ερμηνεία της συλλογικής δράσης των ατόμων ως ψηφοφόρων, μελών και ηγετών συνδικαλιστικών οργανώσεων, πολιτικών, γραφειοκρατών και επιχειρηματιών στις σχέσεις τους με το κράτος (δημόσια επιλογή). Αναδεικνύει τις επιπτώσεις της διείσδυσης του homo economicus στη δημόσια σφαίρα.

Ο Mancur Olson την εφάρμοσε για να εξηγήσει την 'σκλήρυνση' των δυτικών κοινωνιών και οικονομιών που είχε ως αποτέλεσμα την αύξηση των επιπέδων ανεργίας και την εμφάνιση προβλημάτων ανταγωνιστικότητας. Συνοπτικά, υποστήριξε ότι η γενικευμένη ορθολογική συμπεριφορά ευνοεί την ανάπτυξη και δράση 'μικρών ομάδων' που μπορούν να οργανώσουν καλύτερα τα μέλη τους προσφέροντάς τους επιλεκτικά για αυτά κίνητρα –την επίτευξη ωφελειών για τα ίδια. Έτσι εμπλέκονται σε δραστηριότητες που αποφέρουν ράντες [rent-seeking]. Το αποτέλεσμα μιας τέτοιας διαδικασίας απέχει από ένα κοινωνικά δίκαιο καταμερισμό των ωφελειών και ένα ικανοποιητικό επίπεδο οικονομικής αποτελεσματικότητας. Τα οφέλη περιλαμβάνουν υψηλότερους μισθούς, ειδικά εργασιακά καθεστώτα, προνομιακές συνταξιοδοτικές ρυθμίσεις κ.ά. Ουσιαστικά, με την πάροδο του χρόνου οργανωμένα ειδικά συμφέροντα αποσπούν πόρους σε βάρος της παραγωγικής οικονομίας και μετατρέπονται σε εμπόδιο για την καινοτομία, επιβραδύνοντας έτσι την ανάπτυξη. Πολλαπλά και καλά οργανωμένα συμφέροντα συνιστούν επίσης εμπόδιο για αποτελεσματική διακυβέρνηση. Ας σημειωθεί ότι

τέτοιες 'αναδιανεμητικές συμμαχίες' σχηματίζονται όχι μόνο από τους εργαζόμενους, αλλά και από επιχειρηματίες που ασκούν πιέσεις για μονοπωλιακές ρυθμίσεις. Με δεδομένα, πρώτον, τον πολλαπλασιασμό των οργανώσεων αυτών και, δεύτερον, μια πολιτική που είναι όμηρός τους, το αποτέλεσμα είναι να μειώνεται η προσαρμοστικότητα των οικονομιών όταν οι συνθήκες την απαιτούν (Olson 1991).

Οι πολιτικοί δεν στέκουν υπεράνω των πλεγμάτων αυτών, ως αγνοί εκφραστές ενός μη ειδικότερα προσδιοριζόμενου γενικού συμφέροντος, αλλά επιδεικνύουν εν πολλοίς ανάλογη ορθολογική-εγωιστική συμπεριφορά: συνιστούν συνεπώς μέρος του συστήματος.

4.2. Η ελληνική εμπειρία: μεταπολεμική ανάπτυξη και συλλογική δράση¹⁸

Η Ελλάδα μετά τη δεκαετία του 1950 μετασηματίσθηκε. Οι παραδοσιακές σχέσεις βρέθηκαν σε ένα διαφορετικό οικονομικό κυρίως περιβάλλον με την ανάπτυξη της μεγάλης βιομηχανίας υπό την καθοδήγηση του κράτους και άλλων μεγάλων δημοσίων επιχειρήσεων (κοινή ωφέλεια κ.ά.). Στο νέο αυτό περιβάλλον η οικογένεια, η συγγένεια και η φατρία παρέμειναν μεν ισχυροί παράγοντες, αλλά άρχισαν να αναπτύσσονται και άλλες σχέσεις, συχνά με την ενθάρρυνση του κράτους και, κυρίως, αναδύθηκαν πάσης φύσεως οργανώσεις που, ανεξάρτητα από αρχικές προθέσεις των πρωταγωνιστών, δεν υπηροεύσαν οριζόντια συμφέροντα, αλλά τα συμφέροντα των μελών τους. Ισχυρότερες και διαρκέστερες ήταν αυτές που δημιουργήθηκαν στο εσωτερικό του δημοσίου τομέα και στον χώρο πολλών ελευθερίων λεγομένων επαγγελματιών. Για αυτές τις οργανώσεις συμφερόντων συγκροτούμε τον όρο *συντεχνίες* επειδή τις ξεχωρίζουμε από τα κλασικά συνδικάτα με τις οριζόντιες (ταξικές) διεκδικήσεις για όλους.

Η διαμόρφωση των οργανώσεων αυτών υπάκουε στη λογική που υπαινιχθήκαμε –στην επιδίωξη του ίδιου συμφέροντος των μελών και των αντιπροσώπων τους (Καζάκος 2001).

Έτσι, στην Ελλάδα εμφανίζεται το φαινόμενο της διαρθρωτικής 'σκληρύνσης'. Συχνά, με την πάροδο του χρόνου, οργανωμένα ειδικά συμφέροντα αποσπούσαν πόρους σε βάρος της παραγωγικής οικονομίας. Η απόσπαση πήρε ευφάνταστες μορφές: από την παραγραφή χρεών ποδοσφαιρικών ομάδων ως τη μη πληρωμή φόρων από τηλεοπτικές επιχειρήσεις, από συστηματικές 'υπερβάσεις' στο κόστος κατασκευής έως επιχορηγήσεις με λευκές επιταγές για ελεύθερη χρήση όπως συνέβη στην Ολυμπιακή, από 'προνομιμακές' συνθήκες εργασίας ως την υπερστελέχωση σε τράπεζες και ΔΕΚΟ. Το

σωρευτικό αποτέλεσμα αποτυπώνεται στα επίμονα δημοσιονομικά ελλείμματα και στη σχεδόν ακατάπαυτη συσσώρευση χρεών –τη σημερινή, λοιπόν, εκδοχή του ‘δημοσιονομισμού’ (Πίνακας 4). Στον τομέα των κοινωνικών ασφαλίσεων οι κυβερνήσεις εφαρμόζαν πελατειακές πρακτικές που τον απομακρύνουν ολοένα και περισσότερο από τον ιδεότυπο του κοινωνικού κράτους. Τα ειδικά συνταξιοδοτικά καθεστώτα δεν προέκυπταν από κάποιες γενικότερα αποδεκτές αξίες ή κριτήρια, αλλά από τη σχετική δύναμη που είχαν οι οργανωμένες ομάδες στην πολιτική διαδικασία ή ανάλογα με τις πελατειακού χαρακτήρα προσδοκίες εκλογικού οφέλους.

Πίνακας 4.
Χρέος γενικής κυβέρνησης ως ποσοστό του ΑΕΠ

1990	79,6
1994	107,9
1997	108,2
1998	105,8
1999	105,2
2000	114,0
2001	114,7
2002	112,5
2003	109,9
2004	112,1
2005	109,5

Πηγή για τη στήλη: Eurostat, *Notification of deficit and debt data*, 23.9.2004. Πηγή για τα έτη 1997-1999: Commission of the ECs, *Public Finances in EMU, 2004*, (2004) 425 final, 24.6.2004. Για τα έτη 2001 και 2002 έχουν ληφθεί υπόψη οι αναθεωρήσεις προς τα πάνω του 2002.

Στην ακαδημαϊκή συζήτηση γίνεται συχνά αναφορά στις ιδιαιτερότητες του ελληνικού κοινωνικού μοντέλου (Καζάκος/ Μπουρίκος 2003: 175-202). Ο Μάνος Ματσαγγάνης υποστηρίζει, ακολουθώντας τις ιδέες του M. Ferrera και άλλων, ότι το ελληνικό κοινωνικό κράτος ανήκει στον ιδιαίτερο τύπο κοινωνικού κράτους που χαρακτηρίζει τις χώρες της Νότιας Ευρώπης. Αυτή η παραλλαγή χαρακτηρίζεται από καθυστερημένη θεσμοθέτηση και επέκταση κοινωνικών προγραμμάτων, από την ύπαρξη σημαντικών κενών στην κοινωνική προστασία και την ταυτόχρονη ύπαρξη ‘νησίδων υπερπροστασίας’ (1999α: 21-23). Η επιχειρηματολογία περί ενός ιδιαίτερου νοτίου μοντέλου δεν συναντά καθολική αποδοχή (Katrougalos 1996: 39-60, Katrougalos/ Lazaridis 2003), αλλά οι περισσότεροι μελετητές συμφωνούν ότι το τωρινό σύστημα κοινωνικής πολιτικής στην Ελλάδα χαρακτηρίζεται από αναποτελε-

σματικότητα, κατακερματισμό, ανισότητες, θεσμική ρευστότητα, ελλειμματικότητα, μη ανταπόκριση σε νέες και παλαιές ανάγκες κ.λπ. Ειδικότερα ο δημόσιος τομέας με τις αποτελεσματικότερες οργανώσεις συμφερόντων διεκδίκησε και γενικά πετύχανε υψηλότερα συνταξιοδοτικά δικαιώματα από τον μέσο όρο του πληθυσμού.¹⁹ Και τα τελευταία χρόνια ο κρατικός προϋπολογισμός κλήθηκε να προικίσει τα ασφαλιστικά ταμεία του ΟΤΕ και της ΔΕΗ με τεράστια κεφάλαια για να καλύψει τα τωρινά και προβλεπόμενα ελλείμματά τους ενόψει μερικών ιδιωτικοποιήσεων (που στο μεταξύ έγιναν). Γενικά υπάρχουν σοβαρά προβλήματα οικονομικής βιωσιμότητας και αποτελεσματικότητας.

Σε αυτά προστίθενται και οι μονοπωλιακές καταστάσεις ως απόρροια ειδικών σχέσεων ανάμεσα σε κράτος και μερικές τουλάχιστον μεγάλες επιχειρήσεις. Η πολιτική προσανατολιζόταν κάτω από την πίεση του πολιτικού ανταγωνισμού στην ικανοποίηση των αιτημάτων που πρόβαλαν οι διάφορες συντεχνίες μάλλον παρά μεμονωμένα άτομα και οικογένειες. Η ισορροπία άλλαξε. Ως έναν βαθμό, λόγω του δικού της ορθολογισμού, η πολιτική βρέθηκε σε μια κατάσταση ομηρίας από τις συντεχνίες.

Υπό συνθήκες σταθερότητας τα οργανωμένα συμφέροντα ('αναδιανεμητικές συμμαχίες') που διεκδικούσαν εξαιρέσεις, επιδοτήσεις, προνόμια φοροαπαλλαγές, προστατευτικές ρυθμίσεις κ.λπ. πολλαπλασιάστηκαν, έτειναν να αιχμαλωτίσουν τις κυβερνήσεις και κυρίως να απομυζούν τη ζωτικότητα μιας κοινωνίας. Οι μάχες αναδιανομής αντικατέστησαν την παραγωγική άμιλλα. Το κράτος με την έννοια αυτή 'ιδιωτικοποιήθηκε' σε βάρος της αποτελεσματικότητας του ίδιου και της ανταγωνιστικότητας της οικονομίας. Μετατράπηκε σε ένα μεγάλο δοχείο για λαθρεπιβάτες και προσοδούχους [rent-seekers]. Παρόμοια φαινόμενα ενίσχυε με τη ρυθμιστική του παρέμβαση στον ιδιωτικό τομέα. Επίσης, η δραστηριότητα της πολιτικής και των οργανωμένων συμφερόντων διόγκωσε το κράτος και μάλιστα όχι με τη συνήθη μορφή που συχνά αντικατοπτρίζεται σε δείκτες όπως το ποσοστό των κρατικών δαπανών στο ΑΕΠ κ.λπ., αλλά και με τη μορφή ενός πολυδαίδαλου ρυθμιστικού μικροπαρεμβατισμού που είναι από τους χειρότερους του ΟΟΣΑ μαζί με τον ιταλικό και τον νορβηγικό. Η Ελλάδα, η Ιταλία και η Νορβηγία έχουν τα χειρότερα 'θεσμικά πλαίσια λειτουργίας των αγορών' (Nicoletti /Scarpetta 2002) πράγμα που συνδέεται με τη συλλογική δράση -τη δύναμη ή επιρροή διαφόρων ομάδων.

Η κανονιστική οικονομική ρύθμιση [economic regulation] παρεμβαίνει ευθέως στις αποφάσεις των επιχειρήσεων και αφορά, ανάμεσα σε άλλα, τις τιμές, τον ανταγωνισμό, την είσοδο και την έξοδο επιχειρήσεων από την

αγορά. Χαρακτηρίζεται από υπερβολές και άλλες ατέλειες που προκαλούν ανάλογα βάρη στην επιχειρηματική δραστηριότητα χωρίς να αποφέρουν κάποια απτά οφέλη για το σύνολο. Σε παλαιότερη έκθεσή του ο ΟΟΣΑ διαπίστωνε ότι παρά τις βελτιώσεις

η Ελλάδα υποφέρει ακόμη από το υψηλό κόστος κακής ρύθμισης... Η υπερβολική κρατική παρέμβαση με πολλές μορφές διαταράσσει τη λειτουργία της αγοράς (OECD 2001: 16).

Με άλλα λόγια, δεν είναι μόνο 'παραδοσιακές συμπεριφορές' που έπαιξαν καθοριστικό ρόλο στις τελευταίες δεκαετίες, αλλά σε αυξανόμενο βαθμό η μοντέρνα, ορθολογική συμπεριφορά των συντεχνιών και της πολιτικής. Η τελευταία δεν περιορίστηκε από κάποιους ισχυρούς θεσμούς στον βαθμό που αυτό συνέβη σε χώρες με διαφορετική ιστορική τροχιά. Συνεπώς, πολλά φαινόμενα που σημάδεψαν και εξακολουθούν να σημαδεύουν την Ελλάδα δεν μπορούν να ερμηνευθούν απλά και μόνο με βάση την ιστορική διάρθρωση της ελληνικής κοινωνίας σε παλαιότερες εποχές, ούτε με παραδοσιακές συμπεριφορές που διαμορφώθηκαν κατά την οθωμανική κυριαρχία και αναπαράχθηκαν ευθύς μετά την εθνική ανεξαρτησία.²⁰

5. Το παράδοξο της ανάπτυξης.

Αν η ανάλυση που προηγήθηκε ευσταθεί, τότε τίθεται το ερώτημα αν ο τύπος κοινωνικού κεφαλαίου και η συλλογική δράση εξηγούν ή έστω συμβιβάζονται με τις οικονομικές επιδόσεις μετρούμενες με τους ρυθμούς μεγέθυνσης και την άνοδο του βιοτικού επιπέδου.

Αναμφίβολα η Ελλάδα επέδειξε τόσο κατά τη μεταπολεμική περίοδο περίπου ως το 1980-1 όσο και μετά το 1995 υψηλούς ρυθμούς μεγέθυνσης του ΑΕΠ. Από το 1995 ως το 2005 οι ρυθμοί μεγέθυνσης ήταν υψηλότεροι από τον μέσον όρο της Ε.Ε. (Πίνακας 5). Επίσης οι επενδύσεις ήταν υψηλές και η παραγωγικότητα αυξανόταν συνεχώς.

Πίνακας 5.
Ρυθμός αύξησης του ΑΕΠ σε σταθερές τιμές (1995=100),
% μεταβολή από το προηγούμενο έτος

Έτος	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004(*)	2005(*)	2006(*)
Ε.Ε.-15	1,6	2,5	2,9	2,9	3,6	1,7	1,0	0,8	2,2	2,2	2,3
Ελλάδα	2,4	3,6	3,4	3,4	4,5	4,3	3,6	4,5	3,8	3,3	3,3

(*) Πρόβλεψη. Πηγή: Eurostat

Η οικονομική ανάπτυξη είναι δυνατή με όλες σχεδόν τις μορφές κοινωνικού κεφαλαίου δεδομένου ότι εξαρτάται από πολλούς άλλους παράγοντες όπως είναι οι ευνοϊκές συνθήκες τεχνολογίας, η ύπαρξη φθηνού εργατικού δυναμικού, η καλή πολιτική, η εξωτερική βοήθεια κ.ά. (Boltho 1982). Αλλά, όπως αναφέρθηκε πρωτίτερα, μια κρίσιμη υπόθεση στην ανάλυση κοινωνικού κεφαλαίου είναι ότι η κυριαρχία της οικογενειακής κοινωνικότητας, δηλαδή η περιορισμένη στην οικογένεια εμπιστοσύνη που χαρακτηρίζει ορισμένες κοινωνίες συμπλέκεται με τον ρόλο του κράτους σε αυτές και άλλα θεσμικά ή ποιοτικά χαρακτηριστικά. Είναι η υπόθεση 'δύο μείον ένα'. Η σημασία του κράτους ποικίλλει ανάλογα με την επικρατούσα μορφή αυθόρμητης κοινωνικότητας.

Όπως στη γειτονική μας νότια Ιταλία και ενδεχομένως στη Γαλλία, η οικογένεια και η συγγένεια υπερείχαν μεν έναντι άλλων μορφών ένωσης χωρίς αυτό να εμποδίζει την ανάπτυξη και την εκβιομηχάνιση. Προσδιόρισε όμως τον χαρακτήρα της οικονομικής ανάπτυξης, δηλαδή τους τύπους οικονομικών οργανώσεων που μπορούσαν να δημιουργηθούν καθώς και τους τομείς ειδίκευσης στην παγκόσμια οικονομία (Fukuyama 1998: 115-117 κ.ε.).²¹

Σε κοινωνίες με ισχυρούς οικογενειακούς δεσμούς, η κρατική παρέμβαση είναι συχνά η μοναδική λεωφόρος για να οικοδομήσει το έθνος επιχειρήσεις μεγάλης κλίμακας. Δεν συμβαίνει το ίδιο σε χώρες με υψηλό βαθμό εμπιστοσύνης που μπορούν να δημιουργήσουν μεγάλες οργανώσεις χωρίς κρατική υποστήριξη. Αν και η φορολογική πολιτική, η κανονιστική ρύθμιση κ.λπ. επηρεάζουν το μέγεθος των εταιριών, υπάρχει σχέση ανάμεσα σε κοινωνικό κεφάλαιο που χαρακτηρίζεται από υψηλό βαθμό εμπιστοσύνης και στην ικανότητα δημιουργίας μεγάλων ιδιωτικών επιχειρηματικών οργανώσεων (ό.π.: 66).

Συνηπώς, το κοινωνικό κεφάλαιο εξηγεί καλύτερα κάμποσα ποιοτικά χαρακτηριστικά της διαδικασίας ανάπτυξης και τα προβλήματα με τα οποία βιώνεται. Για παράδειγμα, στις δεκαετίες πριν από τη δικτατορία, το κράτος ήταν που αναλάμβανε να εκπληρώσει μεγάλα έργα εκβιομηχάνισης, κινητοποίησης ξένων κεφαλαίων ή προστασίας μεγάλων επιχειρήσεων που ξεπερνούσαν τις δυνατότητες του κοινωνικού κεφαλαίου της χώρας. Ας σημειωθεί ότι εκείνη την περίοδο δεν είχαν ακόμη ανδρωθεί οι συντεχνίες και, πάντως, όπου υπήρχαν, αντιμετώπιζαν ισχυρούς περιορισμούς λόγω του μετεμφυλιοπολεμικού κλίματος. Οι οικογενειακές αξίες σε συνδυασμό με την έκρηξη της συλλογικής δράσης με την αποκατάσταση της δημοκρατίας μπορεί να εξηγούν εν μέρει τα προβλήματα αποτελεσματικότητας που ανέκυψαν στη συνέχεια.²²

Το κοινωνικό κεφάλαιο έχει λοιπόν σημαντικές οικονομικές συνέπειες –επηρεάζει το μέγεθος του κράτους, όπως άλλωστε και τη δομή και την ποιότητα της επιχειρηματικότητας (μικροεπιχειρηματικότητα) και, συναφώς, το είδος της ειδίκευσης στην παγκόσμια οικονομία, αλλά όχι οπωσδήποτε την ανάπτυξη όπως αυτή αποτυπώνεται σε ρυθμούς μεγέθυνσης και άλλα μεγέθη.

Ας προσθέσουμε ότι επηρεάζει και την αποτελεσματικότητα των κρατικών επιχειρήσεων. Θα πρέπει να δεχθούμε ότι η οικογένεια και η συγγένεια δεν σταματούν στην είσοδο του κράτους ή των κρατικών επιχειρήσεων, αλλά τρόπον τινά διεισδύουν σε αυτό μέσω των πελατειακών συστημάτων, με τα οποία συνυφαινούνται. Συνολικά, επίσης, καθορίζουν τον τρόπο λειτουργίας θεσμών και μπορεί να εξηγούν γιατί οι θεσμοί λειτουργούν καλύτερα σε ορισμένες χώρες από άλλες.

Τι συνέβη όμως μετά τη δεκαετιαετία της στασιμότητας, 1981-1994; Πώς εξηγείται η ανάκαμψη της δεκαετίας 1995-2005 και μάλιστα το γεγονός ότι η χώρα εμφάνισε υψηλότερους ρυθμούς μεγέθυνσης από τις περισσότερες ευρωπαϊκές; Πώς συμβιβάζεται η απροσδόκητη αυτή εξέλιξη με την υπόθεση ότι οι οικογενειακές αξίες παρέμειναν ισχυρές, ενώ επίσης ολοκληρωνόταν το σύστημα αναδιανεμητικών συμμαχιών που αναφέραμε; Μπορούμε, για παράδειγμα, να υποθέσουμε, όπως προτείνεται ήδη, ότι η οικονομική μεγέθυνση εξηγείται από τη διαδικασία βαθμιαίας ‘συσσώρευσης κοινωνικού κεφαλαίου’ στην Ελλάδα (Lyberaki/ Paraskevopoulos 2002);

Κατά τη γνώμη μου, η οικονομική ανάπτυξη πρέπει να αποδοθεί μάλλον σε άλλους παράγοντες παρά στη ‘συσσώρευση κοινωνικού κεφαλαίου’ (ιδίως όταν η έννοιά του δεν ορίζεται αυστηρά), χωρίς να αμφισβητώ ότι και εδώ υπάρχει κάποια εξέλιξη κυρίως στον δημόσιο χώρο με τη μορφή μη κυβερνητικών οργανώσεων. Σημειώνω συμπληρωματικά ότι εισερχόμαστε σε μια εποχή στην οποία οικογενειακά προγράμματα θα γίνονται ολοένα και λιγότερο πιεστικά, ακριβώς επειδή οι οικογένειες συρρικνώνονται ή και περιέρχονται σε κρίση. Στους παράγοντες που επηρέασαν την ανάκαμψη στη δεκαετία 1995-2005 περιλαμβάνεται η *μαζική εισροή μεταναστών* και η *εξίσου μαζική εισροή κοινοτικών πόρων* που φαίνεται ότι αντιστάθμισαν τις επιπτώσεις του κοινωνικού μας κεφαλαίου. Επίσης, από τη δεκαετία του 1990 και παρά τις αντιστάσεις των συντεχνιών και επιχειρηματικών συμφερόντων επήλθαν πολλές θεσμικές αλλαγές κυρίως λόγω Ε.Ε. Η *Ένωση επενέργησε ως ‘έξωτερικός περιορισμός’* σε κάμποσους τομείς. Αυτός ο θεσμικός εκσυγχρονισμός απέφερε κάποια αποτελέσματα, όπως π.χ. τη μείωση των δημοσιονομικών ελλειμμάτων.

Αλλά, οι θεωρίες του κοινωνικού κεφαλαίου και της συλλογικής δράσης στις οποίες προσφύγαμε εξηγούν καλύτερα τα ποιοτικά χαρακτηριστικά της διαδικασίας ανάπτυξης και τα προβλήματα με τα οποία βαρύνεται. Για παράδειγμα, σε κρίσιμους τομείς δεν έγιναν οι μεταρρυθμίσεις που αναγνωρίζονται ως αναγκαίες, ενώ σε άλλους έμειναν τυπικές, παρακάμφθηκαν στην πράξη ή αντισταθμίσθηκαν με άλλα μέτρα αντίθετου αποτελέσματος. Ενδεικτικά πάλι, αρκεί να αναφερθούν οι ιδιωτικοποιήσεις που δεν ήταν ιδιωτικοποιήσεις, αφού διατηρούσαν εν πολλοίς τον κρατικό-κομματικό έλεγχο και συνεπώς τις δυνατότητες πατρωνίας, η 'ευελιξία' στις εργασιακές σχέσεις με τον νόμο του 2001 που διόγκωσε απλά τη γραφειοκρατία και, βέβαια, η δημιουργική λογιστική, ως το πλέον κτυπητό παράδειγμα της προσπάθειας του πολιτικού συστήματος να συνεχίσει να λειτουργεί όπως άλλοτε χωρίς όμως να φαίνεται (Καζάκος 2005: 118-122). Ότι η συλλογική δράση έπαιξε αρνητικό ρόλο στην οικονομία φαίνεται καθαρά στην τύχη της Ολυμπιακής και άλλων επιχειρήσεων που κατά καιρούς κρατικοποιήθηκαν (βλ. ΟΑΕ), στον τρόπο λειτουργίας του δημοσίου κ.λπ. Για να εκλαϊκεύσω το επιχειρήματα, στο δημόσιο τομέα δεν ήταν οι οικογένειες, αλλά οι συντεχνίες και οι μεταβλητές συμπαγινές με πολιτικούς και προμηθευτές που καθόρισαν την τύχη πολλών επιχειρήσεων.

6. Σύνοψη και συμπεράσματα.

Η σημασία της ανάλυσης μας, παρά τους κάποιους περιορισμούς της, είναι προφανής. Υποθέτω ότι στη χώρα μας η *συνέργεια κοινωνικού κεφαλαίου και συντεχνιακής δράσης*, εξηγεί κατά μεγάλο μέρος το μέγεθος και το είδος των προβλημάτων που αντιμετωπίζουμε καθώς και τις αντιστάσεις σε κάθε μεταρρύθμιση.

Το κοινωνικό κεφάλαιο είχε σημαντικές οικονομικές συνέπειες –επηρεάσε το μέγεθος του κράτους και την ποιότητα του παρεμβατισμού του, τη δομή και την ποιότητα της επιχειρηματικότητας (μικροεπιχειρηματικότητα) και, συναφώς, το είδος της ειδικεύσης στην παγκόσμια οικονομία, αλλά όχι οπωσδήποτε την ανάπτυξη όπως αυτή αποτυπώνεται σε ρυθμούς μεγέθυνσης και άλλα μεγέθη.

Η Ελλάδα μετά τον Εμφύλιο μετασχηματίσθηκε. Στο νέο περιβάλλον που δημιούργησε η μεγάλη βιομηχανία υπό την καθοδήγηση του κράτους και η ίδια η επέκταση του κράτους, η οικογένεια, η συγγένεια και η φατρία παρέμειναν μεν ισχυροί παράγοντες, αλλά άρχισαν να αναπτύσσονται πάσης

φύσεως οργανώσεις που υπηρετούσαν ειδικά συμφέροντα κοινωνικών ομάδων με ισχυρότερες και διαρκέστερες αυτές που αναδείχθηκαν στο εσωτερικό του δημοσίου τομέα και στον χώρο πολλών ελευθερίων λεγομένων επαγγελματιών (συντεχνίες). Η πολιτική προσανατολιζόταν κάτω από την πίεση του πολιτικού ανταγωνισμού στην ικανοποίηση των αιτημάτων που πρόβαλαν οι διάφορες συντεχνίες μάλλον παρά μεμονωμένα άτομα, επιχειρήσεις και οικογένειες (η επιρροή των οποίων όμως δεν εκμηδενίστηκε). Η ισορροπία άλλαξε. Υποθέτουμε, λοιπόν, ότι η συλλογική δράση επηρέασε, ανάμεσα σε άλλα, την κλίμακα και την ποιότητα του κρατικού μικροπαρεμβατισμού, την ελλειμματικότητα της δημόσιας οικονομίας και τη συσσώρευση χρεών, ενώ επίσης συνιστούσε και ανασχετικό παράγοντα για μεταρρυθμίσεις όταν αυτές άρχισαν να γίνονται αναγκαίες λόγω των αλλαγών στο ευρωπαϊκό θεσμικό περιβάλλον και της τεχνολογικής εξέλιξης.

Ωστόσο, αυτό το πλέγμα θεσμών και συμπεριφορών που συνοψίσαμε με τους όρους 'παραδοσιακό κεφάλαιο' και 'συλλογική δράση' υφίσταται ισχυρές πιέσεις. Στη δημογραφία αναφερθήκαμε ήδη. Περιορισμοί προκύπτουν όμως επίσης από το άνοιγμα των αγορών που συνδέεται με την εσωτερική αγορά και από τη δημιουργία νέων θεσμών (π.χ., ανεξάρτητες αρχές). Οι εξελίξεις αυτές οδηγούν (ως έναν βαθμό) σε μεταλλαγή του τύπου κρατικής παρέμβασης που διαμορφώθηκε μετά τον τελευταίο Παγκόσμιο Πόλεμο και *δυναμικά* συνεπάγονται μείωση και εκλογίκευση του κρατικού παρεμβατισμού, μεγαλύτερη διαφάνεια, λιγότερες δυνατότητες για εκμετάλλευση μονοπωλιακών θέσεων και ειδικών σχέσεων με το κράτος κ.λπ. (Majone 1996).²³

Όσον αφορά τη συνδυασμένη επίπτωση ανοιχτών αγορών και νέων τεχνολογιών στη δομή και συμπεριφορά των επιχειρήσεων, δεν διαθέτουμε στοιχεία για να δούμε αν και εδώ συμβαίνουν αλλαγές κυρίως ως προς τη σημασία των παραδοσιακών στοιχείων του κοινωνικού κεφαλαίου που αναφέραμε (μικρές, οικογενειακά ελεγχόμενες επιχειρήσεις με περιορισμένη τάση για δικτυώσεις και ανάληψη κινδύνων). Σε άλλες ευρωπαϊκές χώρες, όπως η Ιταλία, οι μικρομεσαίες επιχειρήσεις φαίνεται ότι επιχειρούν να αυξήσουν το μέγεθός τους. Προς τον σκοπό αυτό μεταλλάσσονται σε ΑΕ και προσφεύγουν για την άντληση κεφαλαίων στα χρηματιστήρια. Αυτό συνεπάγεται μείωση του οικογενειακού ελέγχου και, συνακόλουθα, αλλαγές σε στρατηγική και οργανωτικά σχήματα των επιχειρήσεων. Ταυτόχρονα, οι μικρομεσαίες επιχειρήσεις που μεταλλάσσονται με τον τρόπο αυτό εκτίθενται σε κινδύνους εξαγοράς τους από τρίτους που έχουν βραχυχρόνιους στόχους.²⁴

Τέλος, παραδοσιακό κοινωνικό κεφάλαιο και συλλογική δράση εκτίθε-

νται ολοένα και περισσότερο στις ειδικότερες επιρροές των νέων τεχνολογιών. Στις νέες τεχνολογικές συνθήκες που καθορίζονται από την εξέλιξη των τεχνολογιών πληροφόρησης και επικοινωνίας απαιτείται η δημιουργία ευέλικτων δικτύων, των οποίων όμως η επιτυχία εξαρτάται από τον βαθμό εμπιστοσύνης. Από αυτόν θα εξαρτηθεί π.χ. η ικανότητα των εταιρειών να μετακινηθούν από μεγάλες ιεραρχίες σε ευέλικτα δίκτυα μικρότερων μονάδων (Fukuyama 1998: 59).

Οι δυνάμεις της αδράνειας όμως είναι ισχυρές σε οικονομία και πολιτική παρά τις κοσμογονικές αλλαγές που επήλθαν στο διεθνές και ευρωπαϊκό περιβάλλον.

Η πολιτική, που έχει βαθιές κοινωνικές-πολιτισμικές ρίζες (κοινωνικό κεφάλαιο) και είναι εκτεθειμένη από την ίδια της τη λογική στις οργανωμένες πιέσεις (συλλογική δράση), προσπάθησε εν πολλοίς να βρει τρόπους να λειτουργήσει όπως πριν, σαν να μη άλλαξε τίποτε γύρω μας ή, έστω, να κερδίσει χρόνο ή, τέλος, να ξεφύγει με μινιμαλιστικά μέτρα. Όμως, σήμερα, αιωρείται ανάμεσα στους εσωτερικούς παράγοντες που εξηγήσαμε και τις πιέσεις του διεθνούς και ευρωπαϊκού περιβάλλοντος.

Σημειώσεις

1. Ως το 2004, σύμφωνα με όλες τις διεθνείς συγκρίσεις. Βλ. για μια συνολική εικόνα Καζάκος (2005). Βλ. επίσης: Report from a High Level Group chaired by Wim Kok ('Εκθεση Κοκ') (2004)· European Commission (2004α)· World Economic Forum (2004)· IOBE (2004) καθώς και ειδικότερες συνηγορίες των World Bank, OECD, UNCTAD (για τις ξένες επενδύσεις).

2. Βλ. όμως σχετικό κείμενο στο Υπουργείο Ανάπτυξης-ΕΣΑΑ (2004): οι αναφορές στο κοινωνικό κεφάλαιο δείχνουν εντυπωσιακή προχειρότητα. Μερικές οικονομικές πτυχές εξετάζουν όμως οι Lyberaki/Paraskevoropoulos (2002) και Paraskevoropoulos (2001: 141-173).

3. Για το θέμα αυτό η βιβλιογραφία είναι απέραντη. Στην ελληνική βιβλιογραφία κατέχει προέχουσα θέση και εξετάζεται συνήθως 'κανονιστικά' -απαντώνται δηλαδή ερωτήματα όπως πόσο χρήσιμη είναι η 'κοινωνία πολιτών' για τη δημοκρατία στις νέες συνθήκες, κάτω από ποιες προϋποθέσεις μπορεί να αναπτυχθεί χωρίς να 'αποικιοποιηθεί' από το κράτος κ.λπ.

4. Το ενδιαφέρον αυτό κείμενο μου υποδείχθηκε από τον Άρη Χατζή μετά από σχετική με το θέμα συζήτηση.

5. Σύμφωνα με το σχετικό κείμενο της Ευρωπαϊκής Επιτροπής, πρέπει να αναφερθεί ότι η Ελλάδα εμφανίζει το χαμηλότερο ποσοστό συμμετοχής πολιτών σε μία τουλάχιστον οργάνωση. Όμως για την επίδραση των Ολυμπιακών Αγώνων στον κρατικά οργανωμένο σχετικό εθελοντισμό, βλ. Παναγιωτοπούλου (2003: 111-148).

6. Η σχετική βιβλιογραφία είναι απέραντη. Βλ. για την ένταση ανάμεσα σε γραφειοκρατικό συγκεντρωτισμό και παραδοσιακές δομές το κλασικό έργο των Πετρόπουλου/Κουμαρια-

νού (1982), στο οποίο κυρίως και παρατέμουμε στη συνέχεια. Είχε φυσικά προηγηθεί η προσαρμογή των ηγετικών ομάδων στις οθωμανικές δομές εξουσίας. Βλ. επίσης κείμενα των Δ. Τσοκούση, Κ. Τσουκαλά, Β. Φύλια, Γ. Δερτιλή κ.ά. (1983), και Κοντογιώργη (επιμ.) (1977).

7. Βλ., ενδεικτικά, Alexander (1964). Ο συγγραφέας ξεχώρισε τυπολογικά την 'αρχέγονη', την 'εμπορική' και την 'προοδευτική' επιχειρηματικότητα και θεώρησε ότι οι δύο πρώτοι τύποι επικρατούσαν. Χαρακτηριστικά τους ήταν, ανάμεσα σε άλλα, ο οικογενειακός έλεγχος των επιχειρήσεων και οι υπανάπτυκτες συνεργατικές δομές.

8. Βλ. Μουσουρού/ Στρατηγάκη (επιμ.) (2004). Η έκδοση περιλαμβάνει και στηρίζεται σε ευρήματα έρευνας με αντικείμενο 'μεταβαλλόμενες οικογενειακές δομές και η σχέση τους με την πολιτική' καθώς και σε ευρήματα άλλων επιστημόνων και φορέων του χώρου: Αικ. Γάργα, Κ. Μυλωνά, του Τμήματος Φιλοσοφίας και Ψυχολογίας του Πανεπιστημίου Αθηνών κ.λπ.

9. Βλ. προηγούμενη σημείωση.

10. Το ζήτημα του κοινωνικού κεφαλαίου έθεσε και το κείμενο Υπουργείου Ανάπτυξης/Εθνικό Συμβούλιο Ανταγωνιστικότητας και Ανάπτυξης (2003).

11. Στο ίδιο, σελ. 178.

12. Βλ. ανάλυση των σχετικών δημοσκοπήσεων από τον Π. Καφετζή, *Ελευθεροτυπία*, 11.4.2001. Βλ. επίσης στο ίδιο πνεύμα Lyberaki /Paraskevopoulos 2002: 25-27.

13. Για τη μεθοδολογία υπολογισμού της παραοικονομίας που βασίζεται στη χρήση ενός υποδείγματος πολλαπλών μεταβλητών, βλ. Schneider/Klinglmair 2004.

14. Βλ. Εισαγγελές Binnewies, Ακρόαση στην Επιτροπή Πολιτικών Ελευθεριών και Εσωτερικών Υποθέσεων, Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, 24-11-1994. Σε αντιπαράβολη με τον παραπάνω ορισμό το Συμβούλιο της Ευρώπης κατονομάζει ως διαφθορά 'τη συμπεριφορά προσώπων με δημόσια και ιδιωτικά καθήκοντα, τα οποία παραβαίνουν τις υποχρεώσεις τους προκειμένου να αποσπάσουν αδικαιολόγητα πλεονεκτήματα οιασδήποτε μορφής'. Την παράβαση διαπράττει τόσο εξείνος που δωροδοκείται όσο και εξείνος που δωροδοκεί. Βλ. σχετική Έκθεση της Επιτροπής Πολιτικών Ελευθεριών και Εσωτερικών Υποθέσεων σχετικά με την καταπολέμηση της διαφθοράς στην Ευρώπη, 1-12-1995.

15. Βλ., ανάμεσα σε πολλά άλλα, Μακροδημήτρης 2003: 172.

16. Η μάλλον μικροσκοπική εικόνα της διαφθοράς στην Ελλάδα περιλαμβάνεται στις εκθέσεις του Συνήγορου του Πολίτη και των Επιθεωρητών Δημόσιας Διοίκησης.

17. Βλ. παρνοσίαση αποτελεσμάτων της ΤΙ στην *Καθημερινή*, 22.2.2001.

18. Η θεωρία της συλλογικής δράσης και, γενικότερα της δημόσιας επιλογής [public choice], είναι δημοφιλής στην ακαδημαϊκή κοινότητα. Για εξαιρέσεις από τον γενικό κανόνα, βλ. Καζάκος (2001: 17-51 και 2003: 43) Πελαγίδης (2005: 109-164). Βλ. επίσης τις εισαγωγές του Ηλία Κατσούλη σε μεταφράσεις έργων των Buchanan, Τσεμπελή, Hirschmann, Olson κ.ά. στη 'Βιβλιοθήκη Πολιτικής Επιστήμης και Νέας Πολιτικής Οικονομίας' που διευθύνει στις εκδόσεις Παπαζήση.

19. Η έκθεση Σπράου για το ασφαλιστικό διαπίστωσε ότι 'το σημερινό ασφαλιστικό σύστημα συνδυάζει νησιδες υπερβολικής προστασίας με πραγματικές περιπτώσεις ένδειας'. Βλ. Σπράος/ Τήνιος (1998: 8-17), Τήνιος (2003), Βενιέρης (1996).

20. Για μια πρώιμη προσπάθεια εξήγησης οικονομικών προβλημάτων με βάση το δίδυμο παραδοσιακές αξίες-ορθολογική συμπεριφορά, βλ. Καζάκος (1990: 129-164). Ιδιαίτερη έμφαση δίνεται εκεί στον ρόλο του λαϊκισμού που έτεινε απλά να ικανοποιεί ετερόκλητα συμφέροντα και οδήγησε σε στασιμότητα και δημοσιονομική κρίση.

21. Ένα ζήτημα βέβαια είναι πώς σε αυτό το μεγάλαιώδες σχήμα θα ενσωματωθούν άλλα

στοιχεία, όπως το νομικό καθεστώς (η δημιουργία σταθερού συστήματος 'ιδιοκτησιακών δικαιωμάτων').

22. Την υπόθεση αυτή φαίνεται ότι υιοθετεί ο Κ. Τσουκαλάς (1977, 1993: 20 κ.ε.)

23. Περισσότερο κανονιστικά, δηλαδή με έμφαση στην *ανάγκη* εισαγωγής μηχανισμών αγοράς στον ελληνικό δημόσιο τομέα, βλ. Παπούλιας /Τσιούκας (1993).

24. Συνεπώς δεν είναι σαφές αν τελικά η απώλεια του οικογενειακού ελέγχου, ο οποίος συχνά σηματοδοτείται από μακροχρόνιους στόχους, είναι πλεονέκτημα ή μειονέκτημα. Βλ. *The Economist*, March 4th, 2000 και για γερμανικές εμπειρίες στο *Der Spiegel*, Nr. 17-19, 2005. Βέβαια, η συζήτηση σε Ιταλία και Γερμανία αφορά διαφορετικού τύπου και κλίμακας μικρο-μεσαίες επιχειρήσεις, δηλαδή επιχειρήσεις που είναι σχετικά μεγάλες, εξαγωγικά προσανατολισμένες, δικτυωμένες σε συστάδες [clusters], τεχνολογικά δυναμικές κ.λπ. Στην Ελλάδα θα πρέπει να διερευνηθούν σε βάθος οι εμπειρίες των επιχειρήσεων που εισήλθαν στο χρηματιστήριο ιδίως προς τα τέλη της περασμένης δεκαετίας.

Βιβλιογραφικές αναφορές

- Alexander, A. (1964). *Greek industrialists*, Αθήνα: ΚΕΡΕ.
- Βενιέρης, Δ. (1996). 'Η εναρμόνιση του ελληνικού συστήματος κοινωνικής ασφάλισης: Ένα κοινωνικοπολιτικό αδιέξοδο', στο Κρεμαλής, Δ., *Απλοποίηση και συστηματοποίηση των κανόνων κοινωνικής προστασίας*, Αθήνα-Κομοτηνή: Α. Σάκκουλας.
- Boltho, A. (1982). 'Growth', στο Boltho, A. (επιμ.), *The European Economy. Growth and Crisis*, Oxford: Oxford University Press.
- Coleman, J.S. (1988). 'Social capital in the creation of human capital', *American Journal of Sociology*, 94: S95-S120.
- Commission of the ECs (2004). *Benchmarking enterprise policy: Results from the 2004 scoreboard*, Brussels, ντοκουμέντο SEC 1427.
- European Commission (2004a). *Delivering Lisbon: Reforms for the Enlarged Union*, Report from the Commission to the Spring European Council, 20 February.
- European Commission (2004β). *The social Situation in the European Union. 2004 Overview*, Luxembourg 2004, τμήμα 4.6.
- Fukuyama, F. (1998). *Εμπιστοσύνη. Οι κοινωνικές αρετές και η δημιουργία της ευημερίας*, Αθήνα: Νέα Σύνορα-Α. Λιβάνης.
- Georgiadou, V. (1991). *Griechenlands nicht-kapitalistische Entwicklungsaspekte im 19.Jahrhundert*, Frankfurt am Main: Peter Lang.
- Hoff, K. & Sen, A. (2005). *The kin system as a poverty gap*, World Bank Policy Research Working paper, 3575.

- IOBE (2004). *Η επιχειρηματικότητα στην Ελλάδα*, στο πλαίσιο του Global Entrepreneurship Monitor, Αθήνα.
- Καζάκος, Π. (2003). *Πολιτική και Ιδεολογία απέναντι σε παλαιά και νέα προβλήματα*, Αθήνα: Ι. Σιδέρης-Ινστιτούτο Δημοκρατίας.
- Καζάκος, Π. (1990). 'Οικονομική πολιτική και εκλογές. Ο πολιτικός έλεγχος της οικονομίας στην Ελλάδα 1979-1989', στο Ελληνική Εταιρεία Πολιτικής Επιστήμης, *Εκλογές και κόμματα στη δεκαετία του 1980. Εξελίξεις και προοπτικές του πολιτικού συστήματος*, Αθήνα: Θεμέλιο.
- Καζάκος, Π. (2001). *Ανάμεσα σε κράτος και αγορά. Οικονομία και οικονομική πολιτική στη μεταπολεμική Ελλάδα, 1944-2000*, Αθήνα: Πατάκης.
- Καζάκος, Π. (2005α). *Στη μέση του δρόμου. Η Ελλάδα και η πρόκληση της ανταγωνιστικότητας*, Αθήνα: Εργαστήριο Ευρωπαϊκής Ενοποίησης και Πολιτικής.
- Καζάκος Π. (2005β). 'Διαφάνεια και αξιοπιστία στη δημόσια οικονομία', στο *Τάσεις. Ετήσια Οικονομική Επισκόπηση του περιοδικού Επιλογή*, 22ο έτος, σελ. 118-122.
- Καζάκος Π. & Μπουρίκος Δ. (2003). 'Η κοινωνική πολιτική ανάμεσα σε κράτος και αγορά. Κριτική επισκόπηση της ελληνικής βιβλιογραφίας', *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης* 22: 175-202.
- Katrougalos, G. (1996). 'The South European Welfare Model: The Greek Welfare State, in search of an identity', *Journal of European Social Policy*, 6, 1: 39-60.
- Katrougalos G. & Lazaridis, G. (2003). *Southern European Welfare States. Problems, Challenges and Prospects*, London: Palgrave MacMillan.
- Καφετζής Π. (2001). 'Ζητείται αξιοπιστία πολιτικών και συνδικάτων', *Ελευθεροτυπία*, 11.04.
- Κοντογιώργης, Γ. (επιμ.) (1977). *Κοινωνικές και πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα*, Αθήνα: Εξάντας.
- Luhmann, N. (1988). 'Familiarity, confidence, trust: Problems and alternatives' στο Gambetta, D. (επιμ.) *Trust: making and breaking cooperative relations*, Oxford: Blackwell.
- Lyberaki, A. & Paraskevopoulos, C. (2002). 'Social Capital measurement in Greece', Discussion paper presented to the OECD-ONS International Conference on Social Capital Measurement, London.
- Majone, G. (1996). 'Regulation and its modes' στο Majone, G. (επιμ.) *Regulating Europe*, London: Routledge.

- Μακρυδημήτρης, Αντ. (2003). 'Κράτος και Κοινωνία των Πολιτών', Αθήνα: Μεταμεσονύκτιες εκδόσεις.
- Μαραβέγιας, Ν. (1993). 'Μερικές σκέψεις για την ερμηνευτικότητα της πολιτικής οικονομίας και την πολιτική πράξη στη σύγχρονη Ελλάδα' στο Κουτσιαράς, Ν. (επιμ.), *Κοινωνικές επιστήμες. Σε αναζήτηση του πολιτικού*, Αθήνα: εκδόσεις περιοδικού Διαβάζω.
- Ματσαγγάνης, Μ. (επιμ.) (1999α). *Προοπτικές του Κοινωνικού Κράτους στη Νότια Ευρώπη*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Μουσουρού, Α. & Στρατηγάκη, Μ. (επιμ.) (2004). *Ζητήματα οικογενειακής πολιτικής*, Αθήνα: Κέντρο Κοινωνικής Μορφολογίας και Κοινωνικής Πολιτικής, Πάντειο Πανεπιστήμιο.
- Nicoletti, G. & Scarpetta, S. (2002). 'Interaction between labor and product market regulations. Do they affect employment? Evidence from OECD countries', OECD Economic Working Paper, Paris: OECD Publishing.
- OECD (2001). *Regulatory Reform in Greece*, Paris: OECD Publishing.
- Olson, M. (1991). *Η λογική της συλλογικής δράσης*, β' έκδοση, μτφρ. Δ. Γράβαρης, πρόλογος-επιμέλεια Ηλίας Κατσούλης, Αθήνα: εκδόσεις Παπαζήση.
- Παναγιωτοπούλου, Ρ. (2003). 'Εθελοντικές και μη κυβερνητικές οργανώσεις στην Ελλάδα και ολυμπιακός εθελοντισμός', στο Βερναρδάκης, Χ. (επιμ.) *Η κοινή γνώμη στην Ελλάδα*, Αθήνα: VPRC.
- Παπούλιας, Δ. & Τσούκας, Χρ. (1993). *Κατευθύνσεις για τη μεταρρύθμιση του κράτους*, Αθήνα: Καστανιώτης.
- Paraskevoopoulos, C.J. (2001). *Interpreting governance in the European Union: Patterns of collective action*, London: Macmillan.
- Παρασκευόπουλος, Χ. (2001). 'Κοινωνικό κεφάλαιο, διαδικασία μάθησης και θεωρία ολοκλήρωσης', *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, 17: 141-173.
- Πελαγίδης, Θ. (επιμ.) (2005). *Η εμπλοκή των μεταρρυθμίσεων στην Ελλάδα. Μια αποτίμηση του εκσυγχρονισμού*, Αθήνα: Παπαζήσης.
- Πετρόπουλου, Ι. Α. & Κουμαριανού, Αικ. (1982). *Η θεμελίωση του ελληνικού κράτους. Οθωνική περίοδος 1833-1843*, Αθήνα: εκδόσεις Παπαζήση.
- Pollis, A. (1977). 'The impact of traditional cultural patterns on Greek politics', *Greek Review of Social Research*, 29-30.
- Putnam, R. et al. (1993). *Making democracy work: Civic traditions in modern Italy*, Princeton: Princeton University Press.
- Report from a High Level Group chaired by Wim Kok (2004). *Facing the*

- challenge. *The Lisbon strategy for growth and development* ('έκθεση Κοκ'), Βρυξέλλες.
- Schneider, F. & Klinglmaier, R., (2004). *Shadow Economies Around the World: What do we know?*, IZA DP No 1043.
- Σπράος, Γ. & Τήνιος, Π. (1998). 'Διανεμητικά και κεφαλαιοποιητικά συστήματα συντάξεων: Εντυπώσεις και ουσία', στο Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος, *Δελτίο Οικονομικό και Στατιστικό*, 10: 8-17.
- Τήνιος, Π. (2003). *Ανάπτυξη με αλληλεγγύη. Ένα πλαίσιο για τις συντάξεις του νέου αιώνα*, Αθήνα: Παπαζήσης.
- Transparency International (2004). *Transparency International Global Corruption Barometer 2004*. Βερολίνο.
- Τσαούσης, Δ. (επιμ.) (1983). *Ελληνισμός και ελληνικότητα. Το πρόβλημα της νεοελληνικής ταυτότητας*, Αθήνα: Εστία.
- Τσουκαλάς, Κ. (1977). *Εξάρτηση και αναπαραγωγή. Ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα*, Αθήνα: Θεμέλιο.
- Τσουκαλάς, Κ. (1993). 'Τζαμπατζήδες στη χώρα των θαυμάτων', *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, 1/1993: 9-52.
- Υπουργείο Ανάπτυξης-ΕΣΑΑ (2004). *Ετήσια έκθεση για την ανταγωνιστικότητα 2003*, Αθήνα. Παράρτημα 2.
- World Economic Forum (2004). *The Global Competitiveness Report 2004-5*, Macmillan.
- World Bank (1997). *World Development Report*, Washington D.C.: WB/Oxford University Press.
- Υπουργείο Ανάπτυξης-ΕΣΑΑ (2004). *Ετήσια έκθεση για την ανταγωνιστικότητα 2003*, Αθήνα. Παράρτημα 2.